

ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

PANTEION UNIVERSITY OF SOCIAL AND POLITICAL SCIENCES



ΤΜΗΜΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

«ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΕΠΙΣΤΗΜΗ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑ»

ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ: ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΕΠΙΣΤΗΜΗ

Η αντιπαράθεση Heinrich – Moseley: Πού δημιουργείται η αξία κατά τον Μαρξ;

Αυγέρης Δημήτρης

Αθήνα, 2023

Διμελής επιτροπή

Γιώργος Φαράκλας-Ματορίκος, Καθηγητής Παντείου Πανεπιστημίου (Επιβλέπων)

Γεώργιος Φουρτούνης, Αναπληρωτής Καθηγητής Παντείου Πανεπιστημίου



Copyright © Δημήτριος Αυγέρης, 2023

All rights reserved. Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος.

Απαγορεύεται η αντιγραφή, αποθήκευση και διανομή της παρούσας διπλωματικής εργασίας εξ ολοκλήρου ή τμήματος αυτής, για εμπορικό σκοπό. Επιτρέπεται η ανατύπωση, αποθήκευση και διανομή για σκοπό μη κερδοσκοπικό, εκπαιδευτικής ή ερευνητικής φύσης, υπό την προϋπόθεση να αναφέρεται η πηγή προέλευσης και να διατηρείται το παρόν μήνυμα. Ερωτήματα που αφορούν τη χρήση της διπλωματικής εργασίας για κερδοσκοπικό σκοπό πρέπει να απευθύνονται προς τον συγγραφέα.

Η έγκριση της διπλωματικής εργασίας από το Πάντειον Πανεπιστήμιον Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών δεν δηλώνει αποδοχή των γνώμων του συγγραφέα.

Περιεχόμενα

Abstract	3
Περίληψη.....	4
Εισαγωγή.....	5
1. Η αντιπαράθεση	8
Α. Αξία και αφηρημένη εργασία.....	8
i. Αξία χρήσης.....	8
ii. Ανταλλακτική αξία και αξία.....	9
iii. Αξία και αφηρημένη εργασία.....	14
Β. Η μορφή της αξίας (ανταλλακτική αξία)	26
Γ. Κοινωνική εργασία και αφηρημένη εργασία.....	31
Δ. Αποτίμηση της αντιπαράθεσης.....	34
2. Αφηρημένη εργασία και εργασιακή δύναμη	38
Α. Η αντικειμενοποίηση της αφηρημένης εργασίας ως αξία	38
Β. Η αντικειμενοποίηση της αφηρημένης εργασίας ως εργασιακή δύναμη....	46
Συμπέρασμα: «που δημιουργείται η αξία;».....	59
Βιβλιογραφία	62

Abstract

This paper is divided into two main parts. In the first part I present the recent debate between Michael Heinrich and Fred Moseley about the primacy of production or exchange in the formation of commodity value. The question is, in essence, to identify the scope of abstract labour, which constitutes the common essence of commodities expressed as their value. For Heinrich, abstract labor is a particular form of socialization of labour that takes place in the only context in which the products of labor come into contact with each other, namely in exchange. For Moseley, abstract work is a common property of all labours. Therefore, it is already spent on production, and so the work is socialized from the outset. According to the first interpretation, therefore, value is a creation of exchange, according to the other of production. I think Heinrich has a more systematic interpretation, but ultimately it too is inadequate, since the two aspects of the capitalist mode of production appear conceptually disintegrated. Thus, in the second part I look for the connection of the spheres of production and exchange, that is, the presence of abstract labour in both the one and the other. A key concept in this project is the concept of labour power (Claudio Napoleoni) but also the concept of objectification of abstract labour as attributing practical truth to the latter (Diane Elson, Patrick Murray).

Περίληψη

Η παρούσα εργασία χωρίζεται σε δύο κυρίως μέρη. Στο πρώτο μέρος παρουσιάζω την πρόσφατη αντιπαράθεση ανάμεσα στον Michael Heinrich και Fred Moseley σχετικά με την πρωτοκαθεδρία της παραγωγής ή της ανταλλαγής στον σχηματισμό της εμπορευματικής αξίας. Το ερώτημα αφορά, στην ουσία, τον εντοπισμό του πεδίου εμφάνισης της αφηρημένης εργασίας, η οποία συνιστά την κοινή ουσία των εμπορευμάτων που εκφράζεται ως η αξία τους. Για τον Χάινριχ η αφηρημένη εργασία είναι μια ιδιαίτερη μορφή κοινωνικοποίησης των εργασιών η οποία τελείται στο μόνο πλαίσιο όπου τα προϊόντα των εργασιών έρχονται σε επαφή μεταξύ τους, ήτοι στην ανταλλαγή. Για τον Μόζλι η αφηρημένη εργασία είναι κοινή ιδιότητα όλων των εργασιών. Ως εκ τούτου δαπανάται ήδη στην παραγωγή και άρα οι εργασίες είναι εξ αρχής κοινωνικοποιημένες. Σύμφωνα, λοιπόν, με την πρώτη ερμηνεία η αξία είναι δημιούργημα της ανταλλαγής, σύμφωνα με την άλλη της παραγωγής. Θεωρώ ότι ο Χάινριχ έχει πιο συστηματική ερμηνεία, αλλά εν τέλει και αυτή είναι ανεπαρκής, εφόσον οι δύο πτυχές του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής παρουσιάζονται εννοιολογικά αποδιάρθρωμένες. Έτσι, στο δεύτερο μέρος αναζητώ τη σύνδεση των σφαιρών της παραγωγής και της ανταλλαγής, δηλαδή την παρουσία της αφηρημένης εργασίας τόσο στην μία όσο και στην άλλη. Έννοια κλειδί στο εγχείρημα αυτό είναι η έννοια της εργασιακής δύναμης (Claudio Napoleoni) αλλά και η έννοια της αντικειμενοποίησης της αφηρημένης εργασίας ως απόδοση πρακτικής αλήθειας στην τελευταία (Diane Elson, Patrick Murray).

Εισαγωγή

Διαβάζοντας κανείς προσεκτικά το εναρκτήριο κεφάλαιο του πρώτου τόμου του *Κεφαλαίου*, με τίτλο «Το Εμπόρευμα», θα του δημιουργηθεί το ερώτημα σχετικά με το που δημιουργείται εν τέλει, κατά τον Μαρξ, η αξία του εμπορευμάτων. Το ερώτημα είναι αναπόφευκτο διότι ο ίδιος περιγράφει την αξία των εμπορευμάτων τόσο ως αποτέλεσμα της ανταλλαγής των εμπορευμάτων όσο και ως προϋπόθεσή της. Για να καταστεί περισσότερο κατανοητό αυτό θα πρέπει να αναφέρουμε τον ορισμό που δίνει για την αξία. Η αξία είναι *αντικειμενοποιημένη αφηρημένη εργασία*. Τι σημαίνει «αντικειμενοποιημένη»; Τα διάφορα αντικείμενα ως πράγματα που μας χρησιμεύουν, ως αξίες χρήσης όπως τα ονομάζει ο Μαρξ, αναπαριστούν τις συγκεκριμένες εργασίες που τα παρήγαγαν παραπέμποντας σε αυτές· για παράδειγμα ένα ζευγάρι παπούτσια παραπέμπει στην εργασιακή διαδικασία που το δημιούργησε, δηλαδή την υποδηματοποιία – υπό αυτήν την έννοια στο ζευγάρι παπούτσια υπάρχει η συγκεκριμένη εργασία που το παρήγαγε, επομένως αυτό είναι αντικειμενοποίησή της. Άρα, η αξία ως αντικειμενοποίηση της αφηρημένης εργασίας σημαίνει κατ' αρχάς ότι είναι ένα ιδιαίτερο είδος αντιπροσώπευσης της εργασίας.

Ο Μαρξ ξεκινά με μία διττότητα: από τη μία κάθε εμπόρευμα, ως αξία χρήσης, αντιπροσωπεύει την εργασία ως κάτι το πολυποίκιλο – δηλαδή ως συγκεκριμένες εργασίες (ραπτική, υποδηματοποιία, μεταλλουργία κλπ) που έχουν δώσει την ιδιάζουσα αισθητή μορφή στα ξεχωριστά εμπορεύματα – από την άλλη αντιπροσωπεύει την εργασία επίσης ως αφηρημένη. Αφηρημένη από τι; Αφηρημένη ακριβώς από αυτήν την ετερογένεια των συγκεκριμένων εργασιών. Αυτό σημαίνει λοιπόν ότι η εργασία αναπαρίσταται επίσης και ως μία ενιαία, ποιοτικά αδιαφοροποίητη δραστηριότητα, ήτοι ως *σκέτη εργασία γενικά*. Κατά τον Μαρξ, μόνο η ούτως νοημένη εργασία αποτελεί την αξία των εμπορευμάτων. Αυτό σημαίνει ότι η απάντηση στο ερώτημα «πόσο αξίζει το χ εμπόρευμα;» είναι «ανάλογα με την ποσότητα αφηρημένης εργασίας που αναπαριστά». Αυτό, όμως, δημιουργεί με τη σειρά του ορισμένα νέα ερωτήματα. Κατά πρώτον: τι είδους εργασία είναι αυτή η αφηρημένη, η οποία δεν έχει συγκεκριμένα ποιοτικά χαρακτηριστικά – πράγμα που την καθιστά κάτι πολύ παράξενο, τουλάχιστον σε σχέση με την εμπειρία που έχουμε της εργασίας. Και δεύτερον, πως αφαιρούνται αυτά τα ποιοτικά χαρακτηριστικά; Εάν

καταφέρουμε να απαντήσουμε ικανοποιητικά σε αυτά τα ερωτήματα, θα έχουμε προσδιορίσει την αξία των εμπορευμάτων, όπως την κατανοεί ο Μαρξ.

Και εδώ γυρνάμε στο αρχικό πρόβλημα, ότι δηλαδή από τη μία βλέπουμε τον Μαρξ να λέει πως η αφαίρεση είναι αποτέλεσμα των σχέσεων των εμπορευμάτων στη σφαίρα της ανταλλαγής, ενώ από την άλλη υποστηρίζει και το ανάποδο, ότι η αφηρημένη εργασία υπάρχει στην παραγωγή και επομένως είναι προϋπόθεση της σχέσης των εμπορευμάτων. Τόσο ο Μιχαέλ Χάινριχ [Michael Heinrich] όσο και ο Φρεντ Μόζλι [Fred Moseley] έχουν το κοινό να κατανοούν τις δύο αυτές κινήσεις της μαρξικής σκέψης ως ασύμβατες μεταξύ τους. Αυτό έχει ως συνέπεια την προσπάθειά τους να ερμηνεύσουν συνολικά την θεωρία της αξίας του Μαρξ με βάση αποκλειστικά μία εκ των δύο προσεγγίσεων· παραβλέποντας δηλαδή εξαρχής την άλλη. Έτσι, για τον Χάινριχ στην παραγωγή έχουμε απλά και μόνο συγκεκριμένες εργασίες, αυτό δηλαδή που και εμπειρικά γνωρίζουμε, ενώ στην ανταλλαγή –και μόνο εκεί– τελείται η αφαίρεση σε πρώτο επίπεδο από τα ποιοτικά χαρακτηριστικά των εμπορευμάτων καθώς εξισώνονται δια του γενικού ισοδυνάμου και, συνακόλουθα, η αφαίρεση από τα ποιοτικά χαρακτηριστικά των εργασιών. Ως αποτέλεσμα αυτής της αφαίρεσης τα εμπορεύματα ως αξίες αναπαριστούν τώρα απλώς αφηρημένη εργασία. Για τον Μόζλι, αντίστροφα, η αφηρημένη εργασία είναι χαρακτηριστικό όλων των εργασιών ήδη στην παραγωγή. Είναι η αφηρημένη ομοιότητά τους ότι όλες τους προϋποθέτουν δαπάνη ενέργειας με διάρκεια στον χρόνο. Όσον αφορά την ανταλλαγή το μόνο που έχουμε είναι η εμφάνιση αυτού του κοινού χαρακτηριστικού μέσω της αξίας των εμπορευμάτων, η οποία φυσικά έχει δημιουργηθεί ήδη στην παραγωγή αλλά απλώς δεν μπορεί να φανερωθεί εκεί.

Ένα πρώτο ερώτημα, καθαρά ερμηνευτικής σκοπιάς, είναι το εξής: εάν μόνο μία από τις δύο προσεγγίσεις της αφηρημένης εργασίας είναι η σωστή τότε γιατί ο Μαρξ, με διαφορά λίγων μόλις σελίδων, κάνει και τις δύο προσεγγίσεις, και μάλιστα ως συμπληρωματικές; Δεύτερον, όμως, αν οι δύο προσεγγίσεις αυτονομηθούν τότε, ή η παραγωγή σχετίζεται τελείως εξωτερικά με την ανταλλαγή, δηλαδή δεν έχει καμία σημασία ο καπιταλιστικά ειδικός τρόπος που παράγονται τα εμπορεύματα, αλλά μόνο αν θα καταφέρουν να ανταλλαχθούν ή όχι (Χάινριχ). Ή, αν η παραγωγή αντιμετωπίζεται όχι απλώς ως αποφασιστικό στάδιο στη δημιουργία της αξίας, αλλά στην πραγματικότητα ως το μόνο αποφασιστικό, τότε καθίσταται η ανταλλαγή μια καθαρή φαινομενικότητα όπου απλώς τυχαίνει σε αυτήν να εμφανίζεται ένα περιεχόμενο του οποίου η συγκρότηση έχει ήδη ολοκληρωθεί έξω από την

ανταλλαγή και ανεξάρτητα από αυτήν στην παραγωγή (Μόζλι). Και στις δύο περιπτώσεις η σύνδεση εμπορευματικής παραγωγής και εμπορευματικής ανταλλαγής αποτυγχάνει να δειχθεί εννοιολογικά. Εφόσον όμως στον ίδιο τον Μαρξ συναντάμε και τις δύο προσεγγίσεις ως συμπληρωματικές, θεωρώ νόμιμο, αλλά και πιθανώς πιο γόνιμο από ερμηνευτική σκοπιά, να υποθέσουμε ότι ισχύουν ως ουσιώδεις και οι δύο στιγμές. Επομένως πρέπει να εξηγηθεί με ποιον τρόπο η αφηρημένη εργασία είναι η προϋπόθεση της ανταλλαγής των εμπορευμάτων ως παρούσα ήδη στην διαδικασία παραγωγής τους και ταυτόχρονα η ανταλλαγή παίζει συγκροτητικό ρόλο στην ίδια την αφηρημένη εργασία. Εάν επιτευχθεί αυτό τότε η αξία μπορεί να προσδιοριστεί όχι ως υπάρχουσα μόνο στη μία ή την άλλη σφαίρα, αλλά ως κάτι που αφορά τον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής στο σύνολό του, ως εκείνο που διέπει όλες τις σφαίρες του.

Στο πρώτο κεφάλαιο της εργασίας εκθέτω συστηματικά την αντιπαράθεση των Χάινριχ και Μόζλι στο φόντο ακριβώς του εναρκτήριου κεφαλαίου του *Κεφαλαίου*. Στο δεύτερο κεφάλαιο επιχειρώ να δείξω τη σχέση των δύο αντιλήψεων περί αφηρημένης εργασίας του Μαρξ με τη βοήθεια ιδίως ορισμένων αποσπασμάτων από τα *Grundrisse*, αλλά και αξιοποιώντας ερμηνείες μελετητών όπως της Νταϊάν Έλσον [Diane Elson], του Πάτρικ Μάρεϊ [Patrick Murray] και του Κλαούντιο Ναπολεόνι [Claudio Napoleoni].

1. Η αντιπαράθεση

A. Αξία και αφηρημένη εργασία

i. Αξία χρήσης

Ο Μαρξ ξεκινάει την ανάλυση της εμπορευματικής μορφής, η οποία είναι η κοινωνική μορφή του πλούτου στις κεφαλαιοκρατικές κοινωνίες (Μαρξ, Το Κεφάλαιο 2020, 49), με την διάκριση του εμπορεύματος σε *αξία χρήσης* και *ανταλλακτική αξία*.

Η αξία χρήσης είναι «το υλικό περιεχόμενο του πλούτου, όποια κι αν είναι η κοινωνική του μορφή» (Μαρξ 2020, 50). Πέραν της επιφανειακής ευλογοφάνειας, ποιο είναι το νόημα του ορισμού αυτού; Ο Μαρξ, αρχικά, σχετίζει τα εμπορεύματα, ως αξίες χρήσης, με την υλικότητά τους. Πρόκειται, δηλαδή, για τις σωματικές, φυσικές ιδιότητες των εμπορευμάτων που τα καθιστούν χρήσιμα αντικείμενα και, κατ' επέκταση, επιθυμητά από τον άνθρωπο. Το ίδιο αντικείμενο μπορεί να έχει πολλαπλές αξίες χρήσης, ακριβώς λόγω του ότι ως φυσικό αντικείμενο συντίθεται από πολλές διαφορετικές ιδιότητες. Πέραν αυτού, μέσα στην πάροδο της ανθρώπινης ιστορίας ανακαλύπτονται νέες αξίες χρήσης, είτε με τη μορφή νέων αντικειμένων είτε ως νέοι ωφέλιμοι τρόποι κατανάλωσης των ήδη γνωστών αντικειμένων. Κάτι άλλο που σημειώνει ο Μαρξ είναι ότι όταν εξετάζουμε τα εμπορεύματα ως αξίες χρήσης αυτά προϋποτίθενται πάντα σε μια ορισμένη ποσότητα –αξία χρήσης δεν είναι, π.χ., «το ύφασμα» αλλά 1 κιλό ή 5 κιλά υφάσματος κ.λπ.– αλλά και ότι, επίσης, η ωφελιμότητά τους δεν κρίνεται βάσει του απαιτούμενου μεγέθους εργασίας για την απόκτησή τους.

Από τα παραπάνω συμπεραίνουμε τα εξής. Πρώτον, οι αξίες χρήσης αφορούν την υλικότητα των αντικειμένων, τις φυσικές τους ιδιότητες. Δεύτερον, εξετάζοντας τα εμπορεύματα ως αξίες χρήσης βρισκόμαστε σε ένα επίπεδο μεγάλης ποιοτικής ανομοιογένειας –όπου ακόμη και το ίδιο εμπόρευμα δεν συνιστά *μία* αξία χρήσης, αλλά πολλές και ιστορικά μεταβαλλόμενες–, κι επομένως κάθε σύγκριση και εξίσωση των διάφορων εμπορευμάτων ως αξίες χρήσης, δηλαδή ως χρήσιμα αντικείμενα, είναι λογικά αδύνατη. Τρίτον, πέραν της ποιοτικής τους πλευράς, οι αξίες χρήσης εξετάζονται πάντοτε και ποσοτικά, όμως αυτή η ποσότητα δεν αφορά την ποσότητα εργασίας που απαιτείται για την παραγωγή τους, αλλά μόνο την ποσότητα στην οποία χρησιμεύουν για την κάλυψη των ανθρώπινων αναγκών. Όλα αυτά παρατίθενται εν

τάχει από τον Μαρξ, προκειμένου να φτάσει στην άλλη πλευρά του εμπορεύματος, την ανταλλακτική αξία. Όμως, όσα έχει πει μέχρι στιγμής για τις αξίες χρήσης είναι προσεκτικά διατυπωμένα και ανοίγουν το έδαφος για την ανάλυση που θα ακολουθήσει.

Το ερώτημα που τέθηκε αρχικά δεν έχει όμως απαντηθεί. Τι σημαίνει ότι η αξία χρήσης είναι «το υλικό περιεχόμενο του πλούτου, όποια κι αν είναι η κοινωνική του μορφή»; Με άλλα λόγια, τα τρία αυτά στοιχεία για τα οποία μιλήσαμε τι σημαίνει ότι αφορούν το υλικό περιεχόμενο του πλούτου, το οποίο διακρίνεται από την κοινωνική του μορφή; Σημαίνει πως για να προσδιορίσουμε την εμπορευματική μορφή των αξιών χρήσης, ως ακριβώς την κοινωνική μορφή του πλούτου που προσιδιάζει στις κεφαλαιοκρατικές κοινωνίες, πρέπει να κοιτάξουμε αλλού, πέρα από την ωφελιμότητα των εμπορευμάτων και τις ανάγκες που αυτά εκπληρώνουν (Harvey, A Companion to Marx's Capital 2018, 19). Διότι ανέκαθεν ο άνθρωπος κατασκεύαζε, επιθυμούσε και χρησιμοποιούσε ωφέλιμα αντικείμενα, όμως αυτά δεν αποτελούσαν πάντοτε εμπορεύματα, δεν αποκτούνται σε όλες τις κοινωνίες μέσω ανταλλαγής.

ii. Ανταλλακτική αξία και αξία

Έρχεται, λοιπόν, στο προσκήνιο η άλλη πλευρά του εμπορεύματος, εκείνη που θα δούμε ότι απορρέει από την ίδια την εμπορευματική μορφή, συνιστά το εμπόρευμα *ως εμπόρευμα* και όχι απλώς ως ωφέλιμο αντικείμενο (Rubin 2017, 23). Πρόκειται για την ανταλλακτική αξία. Η ανταλλακτική αξία εμφανίζεται αρχικά ως μία ποσοτική σχέση: Είναι η αναλογία στην οποία μια καθορισμένη ποσότητα αξίας χρήσης A ανταλλάσσεται με μία καθορισμένη ποσότητα μιας άλλης αξίας χρήσης B (Μαρξ 2020, 50). Μάλιστα, εμφανίζεται πρωτίστως όταν εξετάζουμε ένα πλήθος εμπορευμάτων, και όχι κάποια μεμονωμένα, ενικά εμπορεύματα (Σουήζυ, Η Θεωρία της Καπιταλιστικής Ανάπτυξης 1964, 47). Κάθε αξία χρήσης έχει πολλές ανταλλακτικές αξίες (ποσότητα εμπορεύματος A ανταλλάσσεται με ψ ποσότητα εμπορεύματος B ή με φ ποσότητα εμπορεύματος Γ, ή με ω ποσότητα εμπορεύματος Δ κ.λπ.). Ακόμη, η ανταλλακτική σχέση μιας αξίας χρήσης με μιαν άλλη αλλάζει από χρόνο σε χρόνο, αλλά και από τόπο σε τόπο. Φαίνεται λοιπόν ότι δεν μπορεί να υφίσταται μια ανταλλακτική αξία εγγενής στο εμπόρευμα, ότι είναι κάτι καθαρά

ενδεχομενικό και σχετικό. Ο Μαρξ εφιστά την προσοχή μας επ’ αυτού.¹ Είπαμε ότι μία αξία χρήσης έχει πολλές και διάφορες ανταλλακτικές αξίες σχετικά με διαφορετικές αξίες χρήσης. Αυτό σίγουρα μας δείχνει την σχετικότητα της ανταλλακτικής αξίας, μας υποδεικνύει όμως και κάτι ακόμη: εφόσον η καθεμιά από τις διαφορετικές ανταλλακτικές αξίες (ψ ποσότητα εμπορεύματος Β, ω ποσότητα εμπορεύματος Γ κ.λπ.) μπορούν και ανταλλάσσονται με την ίδια ποσότητα της ίδιας αξίας χρήσης, πρέπει να μπορούν να είναι και μεταξύ τους ανταλλάξιμες, άρα να αποτελεί η μία για την άλλη την ανταλλακτική της αξία (αν δέκα κιλά πατάτες ανταλλάσσονται με ένα παντελόνι και ένα παντελόνι ανταλλάσσεται με δύο κιλά κρέας, τότε δέκα κιλά πατάτες πρέπει να μπορούν να ανταλλαχθούν με δύο κιλά κρέας). Έπονται τα εξής: Πρώτον, οι διάφορες ανταλλακτικές αξίες του ίδιου εμπορεύματος εκφράζουν κάτι όμοιο, δεύτερον, η ανταλλακτική αξία είναι «ο τρόπος έκφρασης, η “μορφή εμφάνισης” ενός περιεχομένου που διαφέρει από την ανταλλακτική αξία» και, τρίτον, λαμβάνοντας υπόψη ότι η ανταλλακτική σχέση δύο εμπορευμάτων συνιστά ένα είδος εξίσωσης (λ.χ. η εξίσωση ένα κουάρτερ στάρι = πέντε στατήρες σίδερο παρασταίνει την ανταλλακτική σχέση καθορισμένων ποσοτήτων δύο εμπορευμάτων), οι καθορισμένες αυτές ποσότητες αξιών χρήσης κατά την ανταλλαγή τους εξισώνονται και ανάγονται σε ένα τρίτο μέγεθος που αποτελεί το κοινό τους στοιχείο, το οποίο δεν ταυτίζεται με καμία από τις δύο (Harvey 2018, 19). Το κοινό αυτό είναι η *αξία*: «[...] η αξία του εμπορεύματος είναι το κοινό που εκφράζεται στην ανταλλακτική σχέση ή την ανταλλακτική αξία του εμπορεύματος» (Μαρξ 2020, 52). Για την ώρα ο Μαρξ βάζει στην άκρη την ανταλλακτική αξία, η οποία αποτελεί την αναγκαία μορφή εμφάνισης της αξίας και θα ασχοληθεί με τον προσδιορισμό της αξίας.

Περνώντας στον προσδιορισμό της αξίας, μπορούμε να δούμε την έναρξη της αντιπαράθεσης μεταξύ Χάινριχ και Μόζλι. Κατά τον Χάινριχ, η ανάλυση που ο Μαρξ εκτυλίσσει στο κεφάλαιο για το εμπόρευμα προϋποθέτει την διαδικασία ανταλλαγής, έχοντας αφαιρέσει από αυτήν το χρήμα, τους δρώντες εμπορευματοκατόχους αλλά και όλες τις αλληλοσυνδεόμενες πράξεις ανταλλαγής που συνιστούν τη σφαίρα της κυκλοφορίας των εμπορευμάτων, ούτως ώστε να αναλύσει την *ανταλλακτική σχέση*

¹ Παρακάτω θα δούμε ότι ο Μόζλι πιάνεται από εδώ για να αρθρώσει ένα ουσιώδες μέρος της κριτικής του έναντι του Χάινριχ. Αντιθέτως, ο Χάινριχ (σ. 55) προσπερνάει τελείως το σημείο αυτό, λέγοντας απλώς ότι ο Μαρξ αποστασιοποιείται από αυτή την επιφανειακή, καθημερινή αντίληψη, αλλά χωρίς να μας πει τίποτε περισσότερο για τους λόγους της αποστασιοποίησης.

δύο εμπορευμάτων που αποτελεί το υπόβαθρο αυτών των πιο ανεπτυγμένων κατηγοριών (Heinrich, How to Read Marx's Capital 2021, 53 & 391-392). Έτσι, το εμπόρευμα περί ου ο λόγος δεν πρόκειται για κάτι το εμπειρικά δεδομένο, το εμπόρευμα της αισθητηριακής αντίληψης, αλλά για κάτι κατασκευασμένο δια της λογικής αφαίρεσης (Heinrich 2021, 54). Στο σημείο που είμαστε, λοιπόν, και σχετικά με τα ως άνω, ο Χάινριχ κάνει την εξής σημαντική παρατήρηση: εφόσον η ανταλλακτική αξία ενός εμπορεύματος Α είναι η ανάλογη ποσότητα ενός άλλου εμπορεύματος Β, ο τρόπος με τον οποίον οι αξίες χρήσης είναι φορείς ανταλλακτικής αξίας είναι με το να φέρουν, να συνιστούν όχι την δική τους, αλλά *την ανταλλακτική αξία του απέναντι εμπορεύματος*:

Λίγο πριν, στη σελίδα 126, ο Μαρξ έγραψε ότι «στη μορφή της κοινωνίας που πρέπει να εξεταστεί εδώ», οι αξίες χρήσης είναι οι «υλικοί φορείς» της ανταλλακτικής αξίας. Τώρα μπορούμε να προσδιορίσουμε πώς: είναι οι φορείς όχι της δικής τους ανταλλακτικής αξίας, αλλά της ανταλλακτικής αξίας ενός άλλου εμπορεύματος (Heinrich 2021, 55).

Για τον Μόζλι, αντιθέτως, αυτό που αναλύεται στο σημείο που βρισκόμαστε δεν είναι η σχέση των εμπορευμάτων αλλά οι ιδιότητες που έχουν μεταξύ τους κοινές όλα τα εμπορεύματα. Εργαλείο για την ανάλυση αυτή είναι «η μονάδα ενός μεμονωμένου εμπορεύματος» (Moseley, Marx's Theory of Value in Chapter 1 in Capital 2023, 4) η οποία λειτουργεί ως εκπρόσωπος όλων των εμπορευμάτων. Όπως ο ίδιος λέει παρακάτω:

Στον πρόλογο της πρώτης γερμανικής έκδοσης του 1ου τόμου, ο Μαρξ περιγράφει το εμπόρευμα με μια αναλογία με την ανατομία: το εμπόρευμα είναι η «οικονομική κυτταρική μορφή» της αστικής κοινωνίας. Η μελέτη ενός οργανισμού στην ανατομία ξεκινά με ένα μεμονωμένο κύτταρο και μια ανάλυση των γενικών ιδιοτήτων που κάθε μεμονωμένο κύτταρο μοιράζεται με όλα τα άλλα κύτταρα αυτού του οργανισμού (δομή, λειτουργία, συμπεριφορά κ.λπ.). Ομοίως, η θεωρία του καπιταλισμού του Μαρξ ξεκινά με την οικονομική κυτταρική μορφή ενός μεμονωμένου εμπορεύματος και μια ανάλυση των γενικών ιδιοτήτων που μοιράζεται με όλα τα άλλα

εμπορεύματα (αξία χρήσης και ανταλλακτική αξία, ουσία της αξίας, μέγεθος της αξίας και μορφή εμφάνισης της αξίας) (Moseley 2023, 5).

Ο Μόζλι δεν το εκφράζει ρητά, αλλά το «καθέκαστο» εμπόρευμα, όντας ακριβώς *εκπρόσωπος κάθε εμπορεύματος*, δεν φαίνεται να ταυτίζεται με το εμπειρικά δεδομένο εμπόρευμα ή κυριολεκτικά καθέκαστο εμπόρευμα, αλλά αποτελεί μάλλον ένα προϊόν αφαίρεσης, μια ιδεατή κατασκευή, με τον ίδιον τρόπο που, λ.χ., σε μια θεωρία κράτους, το εν λόγω κράτος, είτε αναφερόμενο με μια ιστορικά προσδιορισμένη έννοια είτε όχι, δεν ταυτίζεται με το τάδε ή το δείνα υπαρκτό κράτος, αλλά αποτελεί μια νοητική αφαίρεση που χρησιμεύει στην εξήγηση όλων των ουσιαστικών χαρακτηριστικών του τύπου κράτους που εξετάζεται (λ.χ. το κεφαλαιοκρατικό κράτος).

Έτσι, ο Μόζλι διαφωνεί ακόμη και για το περιεχόμενο των εννοιών «ανταλλακτική σχέση» και «ανταλλακτική αξία» όπως το προσδιορίζει ο Χάινριχ. Συγκεκριμένα, υποστηρίζει ότι δεν προϋποτίθεται καθόλου η πραγματική ανταλλαγή των εμπορευμάτων στην αγορά, αλλά ότι η έννοιες αυτές εκφράζουν απλώς τη «γενική σχέση ισότητας των εμπορευμάτων», με τον Μαρξ να ξεκινά την ανάλυση παίρνοντας ως παράδειγμα μιας επιμέρους τέτοιας σχέσης ισότητας ανάμεσα σε δύο εμπορεύματα (Moseley 2023, 63-64). Η θέση του Μόζλι είναι μάλλον εσφαλμένη. Κατά πρώτον, ο ίδιος δεν ξεκαθαρίζει πως μπορούν τα εμπορεύματα να βρίσκονται σε σχέση ισότητας δίχως αυτή η σχέση να συνιστά την ανταλλαγή τους στην αγορά, δηλαδή τι είναι αυτή η σχέση αν όχι η σχέση τους κατά την ανταλλαγή. Δεύτερον, παραβλέπει δύο σημαντικά αποσπάσματα από τις πρώτες κιόλας σελίδες τους *Κεφαλαίου*. (α) Ο Μαρξ όταν αναφέρει για πρώτη φορά την έννοια της ανταλλακτικής αξίας την ορίζει με άμεση αναφορά στην ανταλλαγή ως πράξη: «η ανταλλακτική αξία εμφανίζεται πριν από όλα σαν η ποσοτική σχέση, σαν η αναλογία με την οποία οι αξίες χρήσης ενός είδους ανταλλάσσονται με τις αξίες χρήσης ενός άλλου είδους» (Μαρξ 2020, 50). (β) Αμέσως ο Μαρξ επαναλαμβάνει: «ένα ορισμένο εμπόρευμα, ένα κουάρτερ στάρι, ανταλλάσσεται λχ με χ κουτιά μπογιά για παπούτσια ή με ψ ποσότητα μετάξι ή με ω ποσότητα χρυσό κλπ., κοντολογής με άλλα εμπορεύματα στις πιο διαφορετικές αναλογίες. Επομένως το στάρι δεν έχει μια μονάχα, αλλά πολλές ανταλλακτικές αξίες» (Μαρξ 2020, 51). (γ) Έτσι, όταν εισάγει την έννοια της ανταλλακτικής αξίας είναι ξεκάθαρο ότι την εννοεί ως συνώνυμη της ανταλλακτικής αξίας, η οποία αναφέρεται στην πράξη της ανταλλαγής: «Ας πάρουμε

ακόμα δυο εμπορεύματα, λχ. στάρι και σίδηρο. Οποιαδήποτε κι αν είναι η ανταλλακτική τους σχέση, μπορεί πάντα να παρασταθεί με μια εξίσωση στην οποία μια δοσμένη ποσότητα στάρι εξισώνεται με κάποια ποσότητα σίδηρο» (Μαρξ 2020, 51).

Όπως και να 'χει, αυτή η διάσταση ανάμεσα στον Χάινριχ και τον Μόζλι δίνει τον ρυθμό για την διαφωνία που θα ακολουθήσει. Εάν, όπως υποστηρίζει ο Χάινριχ, αντικείμενο της ανάλυσης είναι εξαρχής η ανταλλακτική σχέση δύο εμπορευμάτων, τότε προοικονομείται και ενισχύεται η θέση του, η οποία θα εξεταστεί λεπτομερώς στη συνέχεια, ότι η αξία και η αφηρημένη εργασία υπάρχουν μόνο εντός αυτής της ανταλλακτικής σχέσης ή, όπως θα πει ο ίδιος, «η αφηρημένη εργασία δεν είναι η ουσία της αξίας ενός ατομικού προϊόντος. Μόνο όταν τα προϊόντα βρίσκονται σε μία συγκεκριμένη σχέση μεταξύ τους, δηλαδή την ανταλλακτική σχέση, συνιστούν εμπορεύματα και αντικείμενα αξίας. Εντός αυτής της σχέσης η αφηρημένη εργασία είναι η κοινή τους ουσία» (Heinrich 2021, 66).

Από την άλλη, για τον Μόζλι η αφηρημένη εργασία υπάρχει και δαπανάται ήδη στην παραγωγή και είναι αυτή ακριβώς η δαπάνη της, το ποσό της χρονικής της διάρκειας που δημιουργεί την αξία, *πριν* την ανταλλακτική σχέση των εμπορευμάτων (Moseley 2023, 13). Αυτό που τελείται στη σφαίρα της ανταλλαγής κατά τη σχέση ενός εμπορεύματος με ένα άλλο είναι απλώς ότι η αξιακή αντικειμενικότητα των εμπορευμάτων εμφανίζεται, η αξία εκφράζεται ως ανταλλακτική αξία. Η αξία είναι μια ουσία που δεν υπάρχει άμα τη εμφανίσει της, δηλαδή είναι μια ουσία που υπάρχει πίσω και ανεξαρτήτως της φανέρωσής της: «Κάθε εμπόρευμα έχει αξιακή αντικειμενικότητα ως αποτέλεσμα της ανθρώπινης εργασιακής δύναμης που δαπανάται για την παραγωγή του, ανεξάρτητα από την *εμφάνιση* αυτής της αξιακής αντικειμενικότητας σε μια σχέση ισότητας με ένα άλλο εμπόρευμα (Moseley 2023, 95).

Παραπάνω είχαμε επισημάνει τρία σημαντικά στοιχεία που εντοπίσαμε στην ανάλυση του Μαρξ των αξιών χρήσης: Πρώτον, σχετίζονται με τη σωματικότητα των εμπορευμάτων, δεύτερον, πρόκειται για το επίπεδο της ποιοτικής ετερογένειας και, τρίτον, η ποσότητα της εργασίας δεν καθορίζει την ωφελιμότητά τους. Τα σημεία αυτά επανέρχονται τώρα στο πλαίσιο του αποκλεισμού της ωφελιμότητας ως πηγή του αξιακού χαρακτήρα των εμπορευμάτων. Αυτό το κοινό τρίτο που εξισώνει τις διαφορετικές ποσότητες διαφορετικών εμπορευμάτων δεν μπορεί να εντοπιστεί στην

αντίληψή μας ούτε στη σωματικότητα που έχουν τα εμπορεύματα όντας φορείς αξιών χρήσης, διότι κατά την ανταλλακτική τους σχέση τελείται πραγματική *αφαίρεση* απ' αυτές, στον βαθμό που στις κατάλληλες ποσοτικές αναλογίες οι ποιοτικά διαφορετικές αξίες χρήσεις αξίζουν μεταξύ τους το ίδιο (Μαρξ 2020, 51). Σε αντίθεση με τον χαρακτήρα τους ως ποιοτικά ανομοιογενή χρήσιμα αντικείμενα, τα εμπορεύματα κατά την ανταλλακτική τους σχέση είναι ποιοτικά ομοιογενή και μόνο ποσοτικά διαφοροποιημένα. Η αξία χρήσης και η ωφελιμότητα δεν εξηγούν την αξία.

iii. Αξία και αφηρημένη εργασία

α. Αφηρημένη εργασία: η κοινή ουσία των εμπορευμάτων

Υπάρχει, όμως, κάτι που μπορεί να την εξηγήσει; Το ερώτημα που θέτουμε δεν είναι αθώο ή ρητορικό. Εάν οι φυσικές ιδιότητες των εμπορευμάτων έχουν αποκλειστεί ως πιθανές πηγές της αξίας τους, τότε τι άλλο μένει που μπορεί να εξηγήσει τον αξιακό τους χαρακτήρα, την εξίσωση ανομοιογενών αξιών χρήσης; Εκείνο που υπολείπεται ως κοινό των εμπορευμάτων είναι η ιδιότητά τους να αποτελούν προϊόντα εργασίας, θα πει ο Μαρξ (Μαρξ 2020, 52). Επομένως, ο Μαρξ αναζητά το ουσιώδες της πράξης της ανταλλαγής στο ότι αυτά που ανταλλάσσονται είναι *προϊόντα εργασίας* (Σουήζυ 1964, 47). Τι άλλο, όμως, μπορεί να παράγει η εργασία, αν όχι αξίες χρήσεις, ωφέλιμα αντικείμενα; Η συγκεκριμένη ή ωφέλιμη εργασία είναι εκείνη που παράγει αξίες χρήσης, λ.χ. η ραπτική παράγει ενδύματα, η υφαντική υφάσματα κ.λπ. Ο Μαρξ ορίζει, λοιπόν, τη συγκεκριμένη ή ωφέλιμη εργασία ως ειδικά καθορισμένη σκόπιμη παραγωγική δραστηριότητα, διότι «καθορίζεται από το σκοπό που επιδιώκει, από τον τρόπο που λειτουργεί, από το αντικείμενο, τα μέσα και το αποτέλεσμα της» (Μαρξ 2020, 56). Όπως ακριβώς οι αξίες χρήσεις, δηλαδή τα χρήσιμα αντικείμενα, συνιστούν το υλικό περιεχόμενο του πλούτου ανεξαρτήτως της κοινωνικής του μορφής, οι ωφέλιμες εργασίες είναι «ανεξάρτητος από κάθε κοινωνική μορφή όρος ύπαρξης του ανθρώπου» (Μαρξ 2020, 57).

Έχουμε, όμως, αφαιρέσει τον ωφέλιμο χαρακτήρα των εμπορευμάτων, δεν τα αντιμετωπίζουμε ως υλικά και χρήσιμα αντικείμενα. Αυτό έχει επιπτώσεις όσον αφορά την εργασία που δημιουργεί αξία. Σημαίνει ότι οι εργασίες που έχουν παραγάγει τα εμπορεύματα ως χρήσιμα αντικείμενα μεταλλάχθηκαν σε κάτι άλλο· δεν συνιστούν πλέον ραπτική, ξυλουργική, υφαντική κ.λπ. Καθώς εξαφανίζονται οι

αισθητές ιδιότητές τους τα εμπορεύματα παύουν συνάμα να αποτελούν προϊόντα των συγκεκριμένων εργασιών που μορφοποίησαν την προηγούμενη μορφή της ύλης τους και τους προσέδωσαν τη νέα συγκεκριμένη τους σωματικότητα. Μαζί με τον χρήσιμο χαρακτήρα των προϊόντων εργασίας εξαφανίζεται ο χρήσιμος χαρακτήρας των εργασιών που εμπεριέχονται σε αυτά, απαλείφεται η διαφορά ανάμεσα στις μορφές των συγκεκριμένων εργασιών και ανάγονται όλες στην αφηρημένη ιδιότητά τους να αποτελούν ανθρώπινη εργασία γενικώς. Το κοινό όλων των εμπορευμάτων, η ουσία τους και εκείνο που δημιουργεί την αξία τους, είναι όχι κάποια συγκεκριμένη και ωφέλιμη εργασία, αλλά η αφηρημένη εργασία (Μηλιός κ.ά, Η Θεωρία του Μαρξ για τον Καπιταλισμό 2005, 47).

Αν τώρα παραβλέψουμε την αξία χρήσης των σωμάτων των εμπορευμάτων, τους μένει μονάχα μια ιδιότητα, η ιδιότητα ότι είναι προϊόντα εργασίας. Έτσι όμως μεταμορφώθηκε κιόλας για μας το ίδιο το προϊόν της εργασίας. Αν κάνουμε αφαίρεση από την αξία του χρήσης, κάνουμε επίσης αφαίρεση και από τα συστατικά μέρη και τις μορφές του σώματός του που το κάνουν να είναι αξία χρήσης. [...] Μαζί με τον ωφέλιμο χαρακτήρα των προϊόντων της εργασίας εξαφανίζεται και ο ωφέλιμος χαρακτήρας των εργασιών που περιέχονται σε αυτά, εξαφανίζονται επομένως και οι διάφορες συγκεκριμένες μορφές αυτών των εργασιών, δεν διακρίνονται πια μεταξύ τους, αλλά έχουν αναχθεί όλες στην ίδια ανθρώπινη εργασία, στην αφηρημένη ανθρώπινη εργασία (Μαρξ 2020, 52).

Αυτό που έχει απομείνει τώρα στα εμπορεύματα είναι απλώς ότι συνιστούν πηγμένα αδιάκριτης ανθρώπινης εργασίας, δηλαδή σκέτη δαπάνη ανθρώπινης εργασιακής δύναμης δίχως ενδιαφέρον για τη μορφή με την οποία ξοδεύτηκε.

Τα πράγματα αυτά δείχνουν μονάχα ότι για την παραγωγή τους ξοδεύτηκε ανθρώπινη εργασιακή δύναμη, συσσωρεύτηκε ανθρώπινη εργασία. Σαν αποκρυσταλλώματα αυτής της κοινωνικής ουσίας που είναι κοινή σε όλα, οι αξίες είναι αξίες εμπορευμάτων (Μαρξ 2020, 52).

Είναι σαφές ότι η φαντασματώδης αντικειμενικότητα που απομένει στα εμπορεύματα ύστερα από την αφαίρεση των αξιών χρήσης είναι το ότι αποτελούν

προϊόντα εργασίας, δηλαδή το ότι είναι αξίες. Άρα φαντασματώδης είναι η ίδια η αξιακή τους αντικειμενικότητα, η οποία, όπως θα δούμε και παρακάτω, στο υποκεφάλαιο σχετικά με την αξιακή μορφή, διακρίνεται και αντίκειται στην αισθητή αντικειμενικότητα των εμπορευμάτων ως αξίες χρήσης, δηλαδή ως φυσικά αντικείμενα. Ακόμη, καθίσταται σαφές ότι το ερώτημα σχετικά με το που δημιουργείται η αξία απαντάται ταυτόχρονα με το ερώτημα σχετικά με τον χαρακτήρα της αφηρημένης εργασίας. Εφόσον η αφηρημένη εργασία είναι αυτή που αντικειμενοποιείται συνιστώντας την αξία του εμπορεύματος, τότε το αν η αξία είναι κάτι που υπάρχει απλώς και μόνο στην ανταλλαγή ή επίσης στην παραγωγή θα κριθεί από το που θα εντοπίσουμε την αφηρημένη εργασία: αποκλειστικά στην ανταλλαγή, ή εξίσου στην παραγωγή και την ανταλλαγή;

Αξίζει εδώ να αναφερθεί μια σημαντική παρατήρηση που κάνει ο Μαρξ μερικές σελίδες παρακάτω. Ένα προϊόν δεν μπορεί να είναι εμπόρευμα αν δεν συνιστά ταυτοχρόνως αξία χρήσης. Αυτό είναι κομβικής σημασίας για την κατανόηση της θέσης του Χάινριχ: Για να αποτελεί κάτι αξία πρέπει να συνιστά πάντοτε αξία χρήσης για άλλους ανθρώπους, επομένως να είναι κοινωνικά επιθυμητό, άρα να υπάρχει *κοινωνική ζήτηση* για αυτό (Harvey 2018, 24). Στην περίπτωση που κάτι τέτοιο δεν επιτευχθεί, τότε η εργασία που το παρήγαγε δεν συνιστά ωφέλιμη εργασία και επομένως δεν μετρά καν ως εργασία, άρα *δεν δημιουργεί αξία* (Μαρξ 2020, 55).

Ας ξαναδούμε τον σχολιασμό του Χάινριχ. Σχετικά με την έννοια της εργασιακής δύναμης που για πρώτη φορά εμφανίζεται εδώ, ο Χάινριχ δεν έχει να πει τίποτε περισσότερο από το ότι συνιστά την ικανότητα για εργασία και η δαπάνη της για την οποία μιλά ο Μαρξ είναι η χρήση αυτής της ικανότητας, δηλαδή η εργασία (Heinrich 2021, 65). Όσον αφορά τώρα την εργασία, συνεχίζει λέγοντας ότι «η εργασία μπορεί να είναι κάτι δυναμικό και διαδικαστικό, αλλά σταματάει στο τελικό προϊόν: η ρευστή εργασία έχει πήξει σε αυτό. Αυτός είναι ο λόγος για τον οποίο ο Μαρξ μιλά για «κρυστάλλους» στην επόμενη πρόταση: τα εμπορεύματα, ως αποκρυσταλλώσεις αυτής της ουσίας (εργασία), είναι «αξίες» (Heinrich 2021, 65).

Το ερώτημα που ο ίδιος ο Χάινριχ θέτει είναι «ποια εργασία είναι αυτή που συνιστά την ουσία της αξίας»; Έχουμε δει ότι είναι η αφηρημένη εργασία, και όχι κάποια συγκεκριμένη εργασία. Τι είναι όμως, πρέπει να ρωτήσουμε, η αφηρημένη εργασία σύμφωνα με τον Χάινριχ; Μόνο αυτό: το αποτέλεσμα της αφαίρεσης που τελείται κατά την ανταλλακτική σχέση δύο εμπορευμάτων από τις αξίες χρήσης τους:

Αποκτούμε για πρώτη φορά αυτή την αφηρημένη ανθρώπινη εργασία ως αποτέλεσμα μιας διαδικασίας αφαίρεσης: δηλαδή, όταν στην ανταλλακτική σχέση λαμβάνει χώρα η αφαίρεση από τις αξίες χρήσης των προϊόντων που ανταλλάσσονται, και επομένως από τον χρήσιμο χαρακτήρα των διαφόρων εργασιακών δραστηριοτήτων. Αυτό σημαίνει ότι η αφηρημένη εργασία υπάρχει μόνο σε ένα συγκεκριμένο κοινωνικό πλαίσιο, όχι σε κάθε κοινωνία (Heinrich 2021, 65).

Αυτό που καθορίζει, λοιπόν, την αφηρημένη εργασία είναι η ανταλλαγή των προϊόντων διαφορετικών χρήσιμων εργασιών. Αυτή και μόνο αφαιρεί ακριβώς τον συγκεκριμένο και ωφέλιμο χαρακτήρα των εργασιών ομογενοποιώντας τις σε όμοια ή αφηρημένη ανθρώπινη εργασία. Μόνο έτσι προκύπτει η αφηρημένη εργασία ως κοινή ουσία των εμπορευμάτων στις κεφαλαιοκρατικές κοινωνίες. Δεν πρόκειται περί κάποιας συνειδητής αφαίρεσης των συναλλασσόμενων, αλλά για μια *πραγματική αφαίρεση*, προϊόν πράξης και όχι νοητικής δραστηριότητας, που συμβαίνει πίσω από την πλάτη των πρώτων:

Ο Μαρξ μιλάει για αφηρημένη ανθρώπινη εργασία επειδή μια συγκεκριμένη αναγωγή συμβαίνει όταν τα πράγματα εξισώνονται στην ανταλλαγή: οι διάφοροι χρήσιμοι τύποι εργασίας «ανάγονται στο ίδιο είδος εργασίας. [...] Πουθενά ο Μαρξ δεν ισχυρίζεται ότι αυτή η αναγωγή (που οδηγεί στην αφηρημένη ανθρώπινη εργασία) γίνεται συνειδητά από τους ιδιοκτήτες εμπορευμάτων. Όπως προαναφέρθηκε, ο Μαρξ δεν ασχολείται ακόμα με τους ιδιοκτήτες εμπορευμάτων, αλλά μόνο με τις ανταλλακτικές σχέσεις μεταξύ των εμπορευμάτων. Η εστίασή του είναι επομένως σε μια αναγωγή (και αφαίρεση) που συμβαίνει πραγματικά στη σχέση ανταλλαγής, χωρίς τη γνώση εκείνων που συμμετέχουν στην ανταλλαγή, και την οποία μόνο η επιστημονική ανάλυση μπορεί να κάνει ορατή (Heinrich 2021, 63).

Ο Χάινριχ συνεχίζει θέτοντας ένα ακόμη ερώτημα: τι σημαίνει ότι αυτή η ουσία είναι «κοινή σε όλα τα εμπορεύματα»; Η απάντηση έχει ως εξής: εφόσον η κοινωνική αυτή ουσία δεν υπάρχει παρά στην ανταλλακτική σχέση δύο προϊόντων εργασίας, τότε δεν μπορεί να αποτελεί ξεχωριστή ιδιότητα των επιμέρους εμπορευμάτων που

εξετάζοντας το καθένα ξεχωριστά μπορούμε ύστερα να διαπιστώσουμε ότι όλα μοιράζονται αυτή την ιδιότητα και αποτελεί κάτι κοινό τους. Το αντίθετο:

Η αφηρημένη ανθρώπινη εργασία, ως ουσία της αξίας των εμπορευμάτων, δεν αναδύεται στη βάση του ατομικού εμπορεύματος, αλλά βασίζεται στην ανταλλακτική σχέση μεταξύ εμπορευμάτων. Αν εξετάσουμε μόνο ένα προϊόν και επομένως μόνο ένα είδος δαπάνης εργασίας, δεν μπορούμε να μιλάμε για «ίση» ανθρώπινη εργασία, γιατί η ισότητα αναφέρεται σε κάτι κοινό στους διάφορους τύπους χρήσιμης εργασίας. [...] Η αφηρημένη ανθρώπινη εργασία δεν είναι η ουσία αξίας ενός μεμονωμένου προϊόντος. Μόνο όταν τα προϊόντα βρίσκονται σε μια ορισμένη σχέση μεταξύ τους, δηλαδή στην ανταλλακτική σχέση, είναι εμπορεύματα και αντικείμενα αξίας. Σε αυτή τη σχέση, η αφηρημένη ανθρώπινη εργασία είναι η κοινή τους ουσία (Heinrich 2021, 67).

Άρα, βλέπουμε ότι, σύμφωνα με τον Χάινριχ, επίκεντρο της ανάλυσης του Μαρξ είναι η ανταλλακτική σχέση δύο εμπορευμάτων, η οποία αποτελεί θεωρητική σύμπτυξη και αφαίρεση δύο διαδοχικών πράξεων ανταλλαγής (όπως δείξαμε και παραπάνω): εμπόρευμα Α έναντι καθορισμένης ποσότητας χρήματος και ύστερα η ίδια ποσότητα χρήματος έναντι εμπορεύματος Β (E-X και X-E') από τις οποίες αφαιρούμε το χρήμα και μας μένει η ανταλλακτική σχέση E-E'. Και είναι το επίκεντρο με την εξής έννοια: είναι η ανταλλακτική σχέση που δημιουργεί την ισότητα των προϊόντων εργασίας, δημιουργεί την αφηρημένη εργασία ως κοινή τους ουσία και ως εκ τούτου τα μετατρέπει σε εμπορεύματα. Η ανταλλαγή των προϊόντων εργασίας δημιουργεί την αξία τους εξισώνοντάς τα, και άρα αφαιρώντας τις αξίες χρήσης τους. Έτσι, τα προϊόντα εργασίας γίνονται εμπορεύματα όταν ανταλλάσσονται.

Ας αφήσουμε όμως τον ίδιο τον Χάινριχ να μιλήσει:

Η εμπορευματική μορφή είναι πάντα συνδεδεμένη με την ανταλλαγή. Ένα προϊόν έχει αξία μόνο εάν ανταλλάσσεται. Το αν μια συγκεκριμένη δαπάνη εργασίας παράγει αξία ή όχι, δεν εξαρτάται από το περιεχόμενο της εργασίας, για παράδειγμα, τη «σημαντικότητα» ή τη «σπουδαιότητα» που έχει το προϊόν της εργασίας. Πρόκειται απλώς για το αν το προϊόν ανταλλάσσεται ή όχι (Heinrich 2021, 74).

Για τον Μόζλι, το εμπόρευμα *παράγεται έχοντας ήδη διττό χαρακτήρα*. Αρχικά, πιάνει την επιχειρηματολογία από κάποιες παραγράφους πιο πίσω στο κείμενο του Μαρξ, όπου έχει τοποθετηθεί κριτικά απέναντι στην αντίληψη ότι δεν υπάρχει κάποια αξία εγγενώς στα εμπορεύματα, έχοντας κατά νου τον Μπέιλι [Bailey] (Moseley 2023, 9). Στο σημείο αυτό, ο Μόζλι αξιοποιεί μια άρρητη προϋπόθεση της μαρξικής ανάλυσης, την οποία δέχεται και ο Χάινριχ (Heinrich 2021, 56-57), ότι η ανταλλαγή εμπορευμάτων στην κεφαλαιοκρατία πρόκειται επί της αρχής περί *ανταλλαγής ισοδυνάμων*. Στη βάση αυτής της προϋπόθεσης έχει νόημα η υπόθεση της γενικής ισοδυναμίας των διαφορετικών ανταλλακτικών αξιών του ίδιου εμπορεύματος σε μια δεδομένη στιγμή. Κατά τον Μόζλι, ήδη εδώ ο Μαρξ επιχειρηματολογεί υπέρ μιας εγγενούς στο κάθε εμπόρευμα αξίας, η οποία, όπως έχουμε δει, αποτελεί το κοινό μέγεθος στο οποίο ανάγονται τα διαφορετικά εμπορεύματα και εξισώνονται.

[Ο] Μαρξ υποστηρίζει περαιτέρω ότι από τη γενική σχέση ισότητας όλων των εμπορευμάτων προκύπτει ότι κάθε ξεχωριστό εμπόρευμα πρέπει να κατέχει μια κοινή ιδιότητα (ένα «περιεχόμενο») που καθορίζει τις ανταλλακτικές αξίες τους, δηλαδή που καθορίζει τις ποσότητες στις οποίες αντικειμενικά θεωρούνται ίσα. [...] Αυτό είναι ένα πολύ σημαντικό συμπέρασμα που ήδη δίνει μια μερική απάντηση στον Μπέιλι και στο ερώτημα που έθεσε ο Μαρξ στην προηγούμενη παράγραφο: η γενική σχέση ισότητας μεταξύ όλων των εμπορευμάτων συνεπάγεται ότι κάθε εμπόρευμα έχει πράγματι ένα εγγενές «περιεχόμενο» (Moseley 2023, 10).

Το αντεπιχείρημα του Μόζλι είναι σαφές: Δεν μπορεί να γίνει λόγος για σύγκριση δυο ποσοτήτων διαφορετικών τύπων εμπορευμάτων εάν αυτοί δεν είναι *ήδη* συγκρίσιμοι. Ωστόσο η σύγκριση δεν εξαντλείται στην ισότητα. Αν πει κανείς, λόγου χάριν, «ο Α είναι ψηλότερος από τον Β» δεν συγκρίνει λιγότερο από εκείνον που λέει «Ο Γ έχει το ίδιο ύψος με τον Δ». Προκύπτει, λοιπόν, ότι το ζήτημα της συγκρισιμότητας ως προϋπόθεση είναι ανεξάρτητο από το κατά πόσον είναι γενικεύσιμη η ανταλλαγή των μη ισοδυνάμων. Ή μάλλον, η υπόθεση του Μαρξ περί γενικευμένης ανταλλαγής ισοδυνάμων δεν σκοπεύει στη θεμελίωση της αφηρημένης εργασία, αλλά σε κάτι άλλο, το οποίο μάλλον είναι η ορθή κατανόηση της εκμετάλλευσης. Γιατί ακόμη κι αν συνηθίζοταν οι πωλητές να «κλέβουν» τους

πελάτες, χρεώνοντας τα εμπορεύματα περισσότερο από όσο αξίζουν, πάλι θα συγκρινόταν η αξία μιας ποσότητας εμπορεύματος Α και του εμπορεύματος Β, κι άρα η συγκρισιμότητα θα εξακολουθούσε να προϋποτίθεται λογικά. Δεν μου είναι σαφές αν ο Χάινριχ και ο Μόζλι εννοούν και κάτι άλλο πέραν αυτών που λένε ή αν απλώς πρόκειται για μια ανακρίβεια της επιχειρηματολογίας τους.

Σε κάθε περίπτωση, όσον αφορά την αφαίρεση από τις αξίες χρήσης,² η οποία μετασχηματίζει για εμάς το ίδιο το προϊόν εργασίας και του προσδίδει τον αξιακό του χαρακτήρα ως πήγμα αφηρημένης ανθρώπινης εργασίας, ο Μόζλι επισημαίνει, σε πλήρη αντιδιαστολή με τον Χάινριχ, ότι η αφαίρεση αυτή, ο αλλαγμένος χαρακτήρας του εμπορεύματος, είναι *θεωρητική*. Προκύπτει, δηλαδή, από τις ανάγκες της ανάλυσης, διότι ο χαρακτήρας του εμπορεύματος ως αξία χρήσης δεν μπορεί να εξηγήσει τη συγκρισιμότητα των εμπορευμάτων. Συνεπώς, είναι η ανάλυση του Μαρξ, η δική του θεωρητική κατανόηση του προβλήματος αυτή που ανάγει όλες τις συγκεκριμένες και ωφέλιμες εργασίες σε αφηρημένη εργασία.

Η θεωρητική κατανόηση του εμπορεύματος από τον Μαρξ έχει μετασχηματιστεί: τα πολλά διαφορετικά είδη αξιών χρήσης αγνοούνται τώρα (επειδή δεν μπορούν να εξηγήσουν τη γενική ισότητα όλων των εμπορευμάτων) και, ως αποτέλεσμα, τα πολλά διαφορετικά είδη χρήσιμης εργασίας που ενσωματώνονται στα εμπορεύματα αγνοούνται επίσης, και όλα τα διαφορετικά είδη συγκεκριμένης χρήσιμης εργασίας έχουν μειωθεί από την ανάλυση του Μαρξ σε «όμοια εργασία, αφηρημένη ανθρώπινη εργασία» (Moseley 2023, 12)

Ο Μόζλι κάνει μια ακόμη σημαντική παρατήρηση. Η αφηρημένη εργασία προσδιορίζεται από τον Μαρξ ως ευρισκόμενη σε δύο διαφορετικές καταστάσεις: από τη μία ως αντικειμενοποιημένη και ενσωματωμένη στο κάθε εμπόρευμα, αποτελώντας την ιδιότητα που καθορίζει τις ανταλλακτικές αξίες του, από την άλλη ως ζωντανή αφηρημένη εργασία, ρευστή, δαπανώμενη κατά την παραγωγή των εμπορευμάτων (Moseley 2023, 12). Η πρώτη κατάσταση είναι αποτέλεσμα της δεύτερης. Λανθασμένα ο Μόζλι αποδίδει την διάκριση αυτή στο απόσπασμα σχετικά με την αφαίρεση από τις αξίες χρήσεις, αν και στην πραγματικότητα εντοπίζεται στην

² βλ. το επίμαχο απόσπασμα που έχω παραθέσει πιο πάνω, σ. 13 της εργασίας.

αμέσως επόμενη παράγραφο όπου ο Μαρξ γράφει (δική μου έμφαση): «Τα πράγματα αυτά δείχνουν μονάχα ότι για την παραγωγή τους ξοδεύτηκε *ανθρώπινη εργασιακή δύναμη*, συσσωρεύτηκε *ανθρώπινη εργασία*. Σαν αποκρυσταλλώματα αυτής της κοινωνικής ουσίας που είναι κοινή σε όλα, οι αξίες είναι αξίες εμπορευμάτων» (Μαρξ 2020, 52).

Με το απόσπασμα αυτό, σύμφωνα με τον Μόζλι, ολοκληρώνεται και το επιχείρημα υπέρ της εγγενούς ύπαρξης της αξίας στα εμπορεύματα. Αυτή, όντας συσσωρευμένη, πηγμένη αφηρημένη εργασία, η οποία ονομάζεται φαντασματώδης αντικειμενικότητα επειδή δεν είναι άμεσα παρατηρήσιμη ως τέτοια (Moseley 2023, 13), λειτουργεί ως μέτρο των διαφορετικών ανταλλακτικών αξιών μιας δεδομένης ποσότητας εμπορεύματος.

Η λέξη «πήγμα» σηματοδοτεί μεταφορικά το πέρασμα της αφηρημένης εργασίας από τη μία κατάσταση στην άλλη. Κατά τη ρευστή κατάσταση, η αφηρημένη εργασία ξοδεύεται στην παραγωγή του εμπορεύματος, με αποτέλεσμα την μεταλλαγή της, την στερεοποίησή της ως αντικειμενοποιημένη στο παραχθέν εμπόρευμα. Είναι, λοιπόν, φανερό ότι, κατά τον Μόζλι, η δημιουργία της αξίας ολοκληρώνεται με το πέρας της διαδικασίας παραγωγής δίχως τη μεσολάβηση της ανταλλαγής. Η χρήση της λέξης «πήγμα»:

υποδηλώνει ότι, για κάθε μεμονωμένο εμπόρευμα, η αλλαγή κατάστασης από τη ρευστή κατάσταση της ομοιογενούς ανθρώπινης εργασίας στη στερεά κατάσταση της αντικειμενοποιημένης ομοιογενούς ανθρώπινης εργασίας συμβαίνει στην παραγωγή του εμπορεύματος και δεν απαιτεί την ανταλλακτική σχέση με άλλο εμπόρευμα (Moseley 2023, 13).

Όπως είδαμε, κατά τον Χάινριχ, η ίδια η πράξη της ανταλλαγής είναι εκείνη που αφαιρεί από τις αξίες χρήσης των προϊόντων εργασίας, τα εξισώνει κι έτσι τα κάνει εμπορεύματα. Κατά τον Μόζλι, όμως, αυτό αντιβαίνει στην άρρητη προϋπόθεση για την οποία κάναμε λόγο προηγουμένως, ότι ο Μαρξ μπορεί να μιλά για γενική ισοδυναμία των διάφορων ανταλλακτικών αξιών ενός δοσμένου εμπορεύματος, διότι προϋποθέτει την ανταλλαγή ισοδυνάμων. Ο Χάινριχ συμφωνεί λέγοντας πως όταν η ανταλλαγή είναι ο επικρατών τρόπος οικονομικής συναλλαγής, τότε επί της αρχής και δίχως άλλους εξωτερικούς παράγοντες (π.χ. συγκεκριμένες σχέσεις εξουσίας) κάθε ανταλλαγή πρέπει να είναι ανταλλαγή ισοδυνάμων (Heinrich 2021, 56). Παρ' όλα

αυτά, είναι δυνατό να προκύπτει ανταλλαγή μη ισοδυνάμων, όμως δεν είναι γενικεύσιμη (Heinrich 2021, 56).

Τι σημαίνει, όμως, τότε ότι η ανταλλαγή δημιουργεί την ισότητα και την κοινή ουσία των εμπορευμάτων; Όπως θα πει ο Μόζλι πρόκειται περί δύο διαφορετικών λογικών. Από τη μία, έχουμε ανταλλαγή ισοδυνάμων των οποίων το αξιακό μέγεθος καθορίζεται ανεξαρτήτως της ανταλλαγής της ίδιας (Moseley 2023, 61). Έτσι, διατηρείται επίσης η λογική δυνατότητα για ανταλλαγή μη ισοδυνάμων, την οποία είδαμε ότι ο Χάινριχ επίσης δέχεται. Από την άλλη, έχουμε τη θέση του Χάινριχ, ότι η εξίσωση συμβαίνει *εξαιτίας* της ανταλλαγής. Εφόσον η πράξη της ανταλλαγής εξισώνει αυτομάτως τα εμπορεύματα, καθώς το μέγεθος της αξίας τους φαίνεται να καθορίζεται πλήρως από την αναλογία στην οποία τελικά θα ανταλλαχθεί, τότε έχουμε ανταλλαγή εξισωμένων πραγμάτων *σε κάθε περίπτωση*.

Στην ερμηνεία του Χάινριχ περί «εξίσωσης μέσω ανταλλαγής», η ίδια η ανταλλαγή εξισώνει με κάποιο τρόπο τα δύο εμπορεύματα, ανεξάρτητα από τη σχέση μεταξύ προσφοράς και ζήτησης, έτσι ώστε η ανταλλαγή πάντοτε εξισώνει τα εμπορεύματα (δηλαδή δεν υπάρχει δυνατότητα ανταλλαγής μη ισοδυνάμων, σε αντίθεση με την ερμηνεία του στην προηγούμενη παράγραφο) και η σχέση ανταλλαγής που καθορίζεται με κάποιο τρόπο από την ίδια την ανταλλαγή προφανώς δεν καθορίζεται ανεξάρτητα από την ανταλλαγή (Moseley 2023, 61).

Επίσης, εάν δεχτούμε την ερμηνεία αυτή, υποστηρίζει ο Μόζλι, τότε δεχόμαστε ότι ο Μαρξ μέσα σε δύο παραγράφους άλλαξε την βασική του προϋπόθεση και από «ανταλλαγή ισοδυνάμων» έχουμε πια «εξίσωση δια της ανταλλαγής», χωρίς ποτέ ο ίδιος να δηλώσει αυτήν τη μετατόπιση (Moseley 2023, 61), κάτι που μάλλον γεννά περισσότερα ερωτήματα από όσα απαντά.

Τι είναι όμως η αφηρημένη εργασία κατά τον Μόζλι; Εδώ, κατά την άποψή μου, έγκειται μία από τις μεγαλύτερες αδυναμίες του κειμένου του. Ενώ η πρόσληψη της έννοιας της αφηρημένης εργασίας από τον Χάινριχ είναι ξεκάθαρη (ανεξαρτήτως της ορθότητας ή μη της ερμηνείας του) –είναι το αποτέλεσμα της αφαίρεσης από τα προϊόντα εργασίας των αξιών χρήσης τους και επομένως των συγκεκριμένων εργασιών που τα παρήγαγαν–, δεν ισχύει το ίδιο για τον Μόζλι. Η τοποθέτηση του τελευταίου είναι πως η αφηρημένη εργασία είναι η φυσιολογικά όμοια εργασία

(δαπάνη μυαλών, μυών κ.λπ.), η οποία ως τέτοια αποτελεί ιδιότητα κάθε συγκεκριμένης εργασίας ήδη κατά δαπάνη της στην σφαίρα της παραγωγής (Moseley 2023, 91).

Μπροστά σε αυτή την αντίληψη ο Χάινριχ έχει δύο ενστάσεις. Πρώτον, δεν αποκτούμε έτσι μια πραγματική ομοιογένεια, διότι κάθε εργασία απαιτεί διαφορετική αναλογία δαπάνης μυών, μυαλών κλπ (Heinrich 2021, 84). Δεύτερον και σημαντικότερο, δεν μπορεί να μας δώσει ούτε την ειδοποιό διαφορά της αξιογενετικής, εμπορευματοπαραγωγικής εργασίας, διότι εμπορεύματα υφίστανται μόνο στην κεφαλαιοκρατική κοινωνία, ενώ αντιθέτως φυσιολογικά όμοια είναι κάθε εργασία, ανεξαρτήτως κοινωνίας και οικονομίας (Heinrich 2021, 84).

Όσον αφορά την πρώτη ένσταση, ο Μόζλι δεν απαντά. Όσον δε αφορά τη δεύτερη, ισχυρίζεται ότι δεν πρόκειται περί μιας διϊστορικής έννοιας, γιατί θα είχαμε όντως το πρόβλημα για το οποίο μιλά ο Χάινριχ. Πρόκειται, σύμφωνα με τον ίδιο, για τη φυσιολογικά όμοια εργασία ιστορικο-κοινωνικά προσδιορισμένη εντός μιας εμπορευματοπαραγωγικής κοινωνίας:

Υποστηρίζω ότι ο Μαρξ δεν υποθέτει ότι η φυσιολογική εργασία αυτή καθαυτή είναι αφηρημένη ανθρώπινη εργασία, αλλά μάλλον ότι η ιστορικά συγκεκριμένη φυσιολογικά ίση εργασία σε μια εμπορευματική οικονομία – κατανοητή ως η δαπάνη ανθρώπινων μυαλών και μυών, κλπ., και η ικανότητα εκτέλεσης εργασίας σε οποιαδήποτε συγκεκριμένη μορφή – είναι προϋπόθεση της αφηρημένης ανθρώπινης εργασίας σε μια εμπορευματική οικονομία. Η φυσιολογική εργασία από μόνη της δεν παράγει αξία. Αλλά η φυσιολογικά όμοια εργασία σε μια εμπορευματική οικονομία (δηλαδή συν το κοινωνικό χαρακτηριστικό μιας εμπορευματικής οικονομίας) παράγει αξία (Moseley 2023, 86).

Πώς προσδιορίζεται ιστορικά η φυσιολογικά όμοια εργασία στην κεφαλαιοκρατία; Τι αλλάζει στην έννοια και τον χαρακτήρα της που μας επιτρέπει να την αναγνωρίζουμε μέσω αυτού του προσδιορισμού ως αφηρημένη εργασία που δημιουργεί εμπορεύματα και αξία; Δυστυχώς, ο Μόζλι δεν δίνει απάντηση σε αυτά τα κρίσιμα ερωτήματα, και επομένως δεν είναι διόλου σαφές τι είναι η αφηρημένη εργασία σύμφωνα με την ερμηνεία του.

β. Ξόδεμα εργασιακής δύναμης

Το νόημα της φράσης «ξόδεμα ανθρώπινης εργασιακής δύναμης» δεν είναι ξεκάθαρο εάν, κατά την άποψή μου, δεν διαβαστεί στο φως ενός επιχειρήματος που ο Μαρξ εκθέτει μερικές σελίδες παρακάτω. Ξεκινάει και πάλι από μία ανταλλακτική σχέση δύο εμπορευμάτων, λ.χ. 20 πήχεις πανί έχουν το ίδιο μέγεθος αξίας με 1 σακάκι. Πώς μπορεί όμως να συμβαίνει αυτό, ξαναρωτά, από τη στιγμή που οι εργασίες που έχουν παραγάγει τα δύο διαφορετικά αυτά εμπορεύματα –η υφαντική και η ραπτική– διαφέρουν μεταξύ τους ποιοτικά, και άρα δεν είναι συγκρίσιμες, πολλώ δε μάλλον εξισώσιμες; Απαντώντας σε αυτό το ερώτημα, ο Μαρξ ακολουθεί κατά κάποιον τρόπο την αντίθετη από την προηγούμενη πορεία: Αντί να καταλήξει στην αφηρημένη εργασία ως αποτέλεσμα της ανταλλαγής, τώρα αναζητά την αφηρημένη εργασία ως *προϋπόθεση της ανταλλαγής*.

Πολλές φορές, λέει ο Μαρξ, ο ίδιος άνθρωπος μπορεί τότε να ράβει και τότε να υφαίνει, και αυτό σημαίνει ότι οι δύο διαφορετικές αυτές ωφέλιμες εργασίες «αποτελούν μόνο ποικιλίες της ίδιας ατομικής εργασίας» (Μαρξ 2020, 58). Αν και ενδιαφέρουσα παρατήρηση, αυτό δεν μας λέει και πολλά. Στο κάτω-κάτω, τα προϊόντα της ίδιας ατομικής ή ιδιωτικής εργασίας δεν μπορούν να ανταλλαχθούν μεταξύ τους, καθώς ανήκουν στον ίδιον κάτοχο. Επομένως, πώς ρίχνει φως η παρατήρηση αυτή στο ζήτημα του αξιακού χαρακτήρα των εμπορευμάτων; Ο Μαρξ θα συνεχίσει ως εξής: στις κεφαλαιοκρατικές κοινωνίες η διοχέτευση της ίδιας εργασιακής δύναμης –ή, μάλλον, η διοχέτευση μερών τουλάχιστον του ίδιου ενιαίου συνόλου εργασιακής δύναμης της κοινωνίας– ανάμεσα σε διαφορετικές ενεργοποιήσεις της, δηλαδή σε διαφορετικές ωφέλιμες εργασίες, είναι κάτι που γίνεται με κανονικότητα και μάλιστα αναγκαία, σύμφωνα με την κατεύθυνση στη ζήτηση εργασίας (Μαρξ 2020, 58). Αυτό σημαίνει ότι η ροή των νεοεισερχόμενων στην αγορά εργασίας εργατών μπορεί να μεταστρέφεται *με κανονικότητα* «από τις φθίνουσες στις ανερχόμενες απασχολήσεις» (Σουήζυ 1964, 51). Σημασία δεν έχουν πια οι συγκεκριμένες εργασίες και οι μεταξύ τους αναλογίες, αλλά «το συνολικό μέγεθος της κοινωνικής εργασιακής δύναμης και το γενικό του επίπεδο ανάπτυξης» (Σουήζυ 1964, 51). Όπως εύστοχα παρατηρεί ο Σουήζυ: «[...] για να φτάσουμε σε αυτό το συμπέρασμα υποχρεωθήκαμε να κάνουμε αφαίρεση από τις διαφορές που υπάρχουν ανάμεσα σε συγκεκριμένα είδη εργασίας, αφαίρεση που αναπόφευκτα περικλείεται στην έννοια της συνολικά διαθέσιμης στην κοινωνία εργασιακής δύναμης» (Σουήζυ 1964, 51).

Σύμφωνα με τα όσα έχουμε δει σχετικά με την θεώρηση της αφηρημένης εργασίας τόσο από τον Χάινριχ όσο και από τον Μόζλι δεν θα έπρεπε να εκπλαγούμε από το γεγονός ότι ούτε ο ένας ούτε ο άλλος αποδίδουν ιδιαίτερη σημασία στην έννοια της εργασιακής δύναμης όπως αυτή αναλύεται στο ως άνω χωρίο του Κεφαλαίου.

Πράγματι, είδαμε ήδη πως όταν σε πρωτότερη φάση ο Χάινριχ συναντά την έννοια της εργασιακής δύναμης το μόνο που σημειώνει επ' αυτής είναι ότι πρόκειται απλώς για μια ικανότητα που ενεργοποιείται και δαπανάται σε μια εργασιακή διαδικασία (Heinrich 2021, 65)· δηλαδή, αφορά απλώς και μόνο ικανότητα για κάποια συγκεκριμένη εργασία. Επομένως για τον Χάινριχ η έννοια της εργασιακής δύναμης απορροφάται από την έννοια της συγκεκριμένης εργασίας και μπορούμε, συνεπώς, να πούμε ότι δεν υφίσταται ποτέ η εργασιακή δύναμη ως τέτοια παρά μόνο ίσως ως νοητική αφαίρεση. Εκείνο που μπορεί να υφίσταται είναι μόνο πολλές και συγκεκριμένες εργασιακές δυνάμεις οι οποίες αντιστοιχούν στις συγκεκριμένες εργασίες που αποτελούν ενεργοποίησή τους κατά την παραγωγική διαδικασία.

Συναντάμε όμως και την αντίθετη κίνηση στη σκέψη του Χάινριχ, όταν αναγκάζεται να αντιμετωπίσει την σύνδεση που πράγματι κάνει ο Μαρξ μεταξύ της εργασιακής δύναμης και της αφηρημένης εργασίας. Σχολιάζοντας ο Χάινριχ το συγκεκριμένο χωρίο θα παρατηρήσει ότι ο Μαρξ όντως επιχειρεί να προσδιορίσει την αφηρημένη εργασία, όμως θα κρίνει την προσπάθεια αυτή προβληματική. Μένοντας απλώς στην βιολογική φρασεολογία του Μαρξ (δαπάνη μυαλών, μυών κλπ) θεωρεί ότι ο τελευταίος καταφεύγει λανθασμένα σε μία φυσιολογική αντίληψη της όμοιας ανθρώπινης εργασίας, υπονομεύοντας το άνοιγμα που ο ίδιος είχε κάνει προηγουμένως για μία καθαρά κοινωνική σύλληψη της αφηρημένης εργασίας (Heinrich 2021). Κατά την άποψή μας όμως, και συμφωνώντας με τον Σούηζυ επί του σημείου αυτού, δεν βλέπουμε μία φυσιολογική προσέγγιση από τον Μαρξ, όσο μία καθαρά κοινωνική, εφόσον η εστίαση βρίσκεται στη συνολική εργασιακή δύναμη που έχει στη διάθεσή της η κοινωνία.

Όσον αφορά τον Μόζλι, κάθε συγκεκριμένη εργασία είναι από φυσιολογική άποψη ίδια με κάθε άλλη και σε αυτό συνίσταται η αφηρημένη εργασία (Moseley 2023, 86). Έτσι, ούτε σε αυτόν μπορεί η έννοια της εργασιακής δύναμης να προσθέσει τίποτα στην ανάλυση. Το πολύ-πολύ κάθε συγκεκριμένη εργασιακή δύναμη να μπορεί να θεωρηθεί ως όμοια και αφηρημένη υπό την έννοια ότι στην φυσιολογικά όμοια εργασία αντιστοιχεί μια εξίσου «φυσιολογικά όμοια» εργασιακή

δύναμη, η γενική ικανότητα δηλαδή για παραγωγικό ξόδεμα μυαλού, μυών κλπ. Στον Μότςλι λοιπόν η εργασιακή δύναμη απορροφάται εννοιολογικά από την αφηρημένη, φυσιολογικά όμοια εργασία.

B. Η μορφή της αξίας (ανταλλακτική αξία)

Μέχρι εδώ έχει προσδιοριστεί ένα είδος αντικειμενικότητας που αφορά τα εμπορεύματα ως αξίες. Ο Μαρξ την ονομάζει *αξιακή αντικειμενικότητα* και την διακρίνει από την *αισθητή αντικειμενικότητα* των εμπορευμάτων ως σώματα, ως φυσικά αντικείμενα. «Γι' αυτό όσο κι αν πιάσεις, όσο κι αν στριφογυρίσεις ένα ξεχωριστό εμπόρευμα μένει άπιαστο σαν πράγμα αξίας» (Μαρξ 2020, 61), τονίζει. Η διαφορά είναι ότι η αξιακή αντικειμενικότητα των εμπορευμάτων δεν συνίσταται σε κάποια φυσική ιδιότητά τους, όπως επιμελώς έχει δείξει, αλλά συνιστά μια κοινωνική σχέση, καθώς οι αξίες είναι εκφράσεις της αφηρημένης εργασίας (Rubin, *Essays on Marx's Theory of Value* 2017, 69). Ως έκφραση μιας κοινωνικής ουσίας, η αξία των εμπορευμάτων μπορεί να εκδηλώνεται μόνο εντός της δικής τους κοινωνικής σχέσης, δηλαδή κατά την ανταλλαγή τους.

Αν όμως θυμηθούμε ότι τα εμπορεύματα είναι αξιακές αντικειμενικότητες μόνο εφόσον αποτελούν εκφράσεις της ίδιας κοινωνικής μονάδας, της ανθρώπινης εργασίας, ότι επομένως η αξιακή αντικειμενικότητά τους είναι καθαρά κοινωνική, τότε είναι για μας αυτονόητο ότι μπορεί να εκδηλώνεται μονάχα στην κοινωνική σχέση του ενός εμπορεύματος με ένα άλλο εμπόρευμα (Μαρξ 2020, 62).

Η σχέση ανταλλαγής των εμπορευμάτων συνιστά μορφή της αξίας. Ξεκινά με την απλούστερη μορφή εμφάνισης της αξίας, που είναι η μεμονωμένη σχέση δύο εμπορευμάτων.

χ εμπόρευμα $A = \psi$ εμπόρευμα B , ή χ εμπόρευμα A αξίζει όσο ψ εμπόρευμα B .

Κατά την ως άνω εξίσωση, οι δύο διαφορετικοί τύποι εμπορευμάτων A και B αναλαμβάνουν δύο διαφορετικούς ρόλους στην αξιακή έκφραση. Το εμπόρευμα A

εκφράζει την αξία του στο εμπόρευμα B, ενώ το εμπόρευμα B αποτελεί το υλικό μέσο για την έκφραση της αξίας.

Καθώς η αξία του A εκφράζεται δια της σχέσης της με το B, το εμπόρευμα A βρίσκεται στη *σχετική μορφή της αξίας*. Αντιστοίχως, το εμπόρευμα B λειτουργεί ως ισοδύναμο της αξίας του A, κι έτσι βρίσκεται στην *ισοδύναμη μορφή της αξίας* (Μαρξ 2020, 62).

Στην αξιακή σχέση, λοιπόν, δεν έχουμε συμμετρία στην έκφραση της αξίας, δηλαδή δεν εκφράζονται δύο αξιακά μεγέθη, παρά μόνο ένα, εκείνο του εμπορεύματος στη σχετική αξιακή μορφή:

- (i) Η αξία του εμπορεύματος A προϋποθέτει για να εκφραστεί ένα άλλο εμπόρευμα B σχετικά προς το οποίο εκφράζεται. Δηλαδή, η σχετική μορφή της αξίας προϋποθέτει την ύπαρξη απέναντί της του ισοδυνάμου της.
- (ii) Το ισοδύναμο δεν εκφράζει την δική του αξία. Δεν μπορεί να βρίσκεται και στις δύο θέσεις ταυτόχρονα. Μόνο αν η εκφραστική σχέση αντιστραφεί θα βρεθεί στη σχετική μορφή, θα εκφράζει τη δική του αξία, αλλά θα έχει τότε αποκλειστεί από την ισοδύναμη. Άρα, το ίδιο εμπόρευμα δεν μπορεί ταυτόχρονα να καταλαμβάνει και τις δύο αξιακές μορφές.
- (iii) Η σχετική και η ισοδύναμη αξιακή μορφή είναι μεταξύ τους αχώριστες, αλληλοκαθορίζονται αλληλοαποκλειόμενες ως αντίθετοι πόλοι.

Όπως έχουμε δει, η εξίσωση δύο εμπορευμάτων, λ.χ., 20 πήχεις πανί = 1 σακάκι, σημαίνει πως αυτά αποτελούν εκφράσεις της ίδιας μονάδας, επομένως είναι ποιοτικώς εξισωμένα. Παρ' όλα αυτά δεν επιτελούν την ίδια λειτουργία. Που διαφέρουν; Μόνο η αξιακή οντότητα του πανιού αποκτά αυτοτελή έκφραση. Πώς; Σχετιζόμενο το πανί (εμπόρευμα A) με το σακάκι (εμπόρευμα B). Το σακάκι, λοιπόν, δεν εκφράζει τη δική του αξία σε αυτή την αξιακή σχέση, αλλά ισχύει «σαν μορφή ύπαρξης της αξίας» (Μαρξ 2020, 64) του πανιού. Μόνο ως «πράγμα αξίας» εκφράζει την αξία του πανιού, γίνεται ισοδύναμό της. Για να εκφραστεί η αξία ως πηγμα αφηρημένης εργασίας, είναι αναγκαίο να εκφραστεί ως μια αντικειμενικότητα που διαφέρει από τη σωματική αντικειμενικότητα του πανιού και του σακακιού, αλλά ταυτοχρόνως είναι κοινό γνώρισμα και των δύο (Μαρξ 2020, 65).

Διαπιστώνοντας ότι τα εμπορεύματα ως αξίες είναι πηγματα αφηρημένης εργασίας, μπορούμε να αφαιρέσουμε τις φυσικές τους ιδιότητες, ανάγοντάς τα στην

αξία. Τα ίδια, ωστόσο, δεν λαμβάνουν μια αξιακή μορφή διακριτή από τη φυσική τους ύπαρξη. Αντιθέτως, στην αξιακή σχέση των εμπορευμάτων είναι ακριβώς η αξιακή μορφή του εμπορεύματος Α που προβάλλει στη σχέση του με το εμπόρευμα Β (Μαρξ 2020, 64). Αυτό που ανάγει πραγματικά τις διαφορετικές συγκεκριμένες εργασίες που περιέχονται στα δύο εμπορεύματα στην όμοια αφηρημένη εργασία και τη φανερώνει ως αξιογενετική εργασία είναι η ισοδύναμη έκφραση (Harvey 2018, 36-37). Στο παραπάνω παράδειγμα του Μαρξ, το σακάκι, ως ισοδύναμο, «ισχύει εδώ σαν ένα πράγμα που με αυτό παρουσιάζεται η αξία, ή που με την χειροπιαστή φυσική του μορφή παρασταίνει αξία». Το σακάκι (εμπόρευμα Β) είναι «πράγμα αξίας» ή, αλλιώς, «σώμα αξίας». Το σώμα, η φυσική μορφή του σακακιού, εκφράζει γενικώς την αξία χρήσης του, την υλική αντικειμενικότητά του. Στην αξιακή του σχέση, όμως, με το πανί, το ίδιο το σώμα του σακακιού εκφράζει αξία, λειτουργεί ως *η αξιακή μορφή του πανιού*.

Έτσι μέσω της αξιακής σχέσης η φυσική μορφή του εμπορεύματος Β γίνεται η μορφή της αξίας του εμπορεύματος Α, ή το σώμα του εμπορεύματος Β γίνεται ο καθρέφτης της αξίας του εμπορεύματος Α. Αναφερόμενο το εμπόρευμα Α στο εμπόρευμα Β σαν προς σώμα αξίας, σαν προς υλοποίηση ανθρώπινης εργασίας, μετατρέπει την αξία χρήσης Β σε υλικό που εκφράζει την δική του αξία. Η αξία του εμπορεύματος Α, εκφρασμένη έτσι με την αξία χρήσης του εμπορεύματος Β, έχει τη μορφή της σχετικής αξίας (Μαρξ 2020, 66).

Το εμπόρευμα Α εκφράζει την αξία του με την αξία χρήσης του εμπορεύματος Β· ήτοι, το εμπόρευμα Β, χωρίς να λαμβάνει μορφή άλλη από τη σωματικότητα του (αξία χρήσης), παρουσιάζεται ως ισάξιο του εμπορεύματος Α. Η αξία του εμπορεύματος Α εκφράζεται ως κάτι *αμέσως ανταλλάξιμο* με το εμπόρευμα Β. «Η ισοδύναμη μορφή ενός εμπορεύματος είναι συνεπώς η μορφή της άμεσης ανταλλαξιμότητάς του με ένα άλλο εμπόρευμα» (Μαρξ 2020, 69).

Κανένα εμπόρευμα δεν μπορεί να λειτουργήσει το ίδιο ως ισοδύναμο του εαυτού του και να εκφράσει το μέγεθος της αξίας του με την ίδια του τη φυσική μορφή. Η εξίσωση $20 \text{ πήχεις πανί} = 20 \text{ πήχεις πανί}$ είναι μία απλή αυτοαναφορά, ή μάλλον μια ταυτολογία, η οποία ως τέτοια δεν παρέχει καμία πληροφορία ή κανέναν προσδιορισμό για την αξία του πανιού. Για την έκφραση της αξίας ενός

εμπορεύματος είναι αναγκαίο κάτι ειδολογικά διαφορετικό να λειτουργεί ως σώμα αξίας, προκειμένου το πρώτο να καθρεφτίζει πάνω του το πρώτο την αξία του (Arthur, «Dialectic of the Value-Form» 1979, 75).

Όταν η αξία ενός εμπορεύματος παρασταίνεται ως ανταλλακτική αξία, δηλαδή ως καθορισμένη ποσότητα ενός άλλου εμπορεύματος, αποκτά την *αυτοτελή της έκφραση*. Το εμπόρευμα είναι αξία χρήσης και αξία (εδώ ο Μαρξ διορθώνει την εναρκτήρια διάκριση, ότι το εμπόρευμα είναι αξία χρήσης και ανταλλακτική αξία), αλλά αυτή η διφυής του φύση δεν εμφανίζεται εάν δεν λάβει την αυτοτελή μορφή της αξίας, η οποία είναι διακριτή από τη φυσική του μορφή (Μαρξ 2020, 75). Η μορφή της αξίας είναι η ανταλλακτική αξία η οποία, όπως έχει δειχθεί δεν εμφανίζεται ποτέ εάν εξετάσουμε το κάθε εμπόρευμα μεμονωμένα, έξω από την ανταλλακτική του σχέση με ένα άλλο εμπόρευμα.

Όταν η αξία του εμπορεύματος Α εκφράζεται με ένα εμπόρευμα Β, τότε απλώς διακρίνονται μεταξύ τους η αξία με την αξία χρήσης του ίδιου του Α, και γι' αυτό έρχεται σε ανταλλακτική σχέση με ένα μεμονωμένο διαφορετικό εμπόρευμα. Τόσο η σχετική όσο και η ισοδύναμη μορφή της αξίας είναι ακόμη μεμονωμένες, εφόσον η μορφή που θα πάρουν εξαρτάται από την ενδεχομενική συνάντηση μ' ένα τυχαίο εμπόρευμα που μόνο εντός του πλαισίου αυτής της συνάντησης παίζει τον ρόλο του ισοδύναμου. Συνεπώς, η σχετική μορφή δεν μπορεί ακόμη να παραστήσει την ποιοτική ομοιότητα και την ποσοτική αναλογική σχέση του εμπορεύματος Α με όλα τα άλλα εμπορεύματα, ενώ η ισοδύναμη μορφή καθιστά το εμπόρευμα Β ισοδύναμο μόνο ενός δοσμένου εμπορεύματος Α κατά τη στιγμή και μόνο του αξιακού συσχετισμού τους (Μαρξ 2020, 75).

Το πράγμα αλλάζει όταν το ισοδύναμο έχει καταστεί *γενικό ισοδύναμο*, δηλαδή *χρήμα*. Η γενική αξιακή μορφή σηματοδοτεί έναν διπλό αποκλεισμό. Από τη μία όλα τα εμπορεύματα που ανήκουν στη γενική-κοινωνική σχετική μορφή της αξίας (τα εμπορεύματα των οποίων η αξία εκφράζεται) αποκλείονται από τη γενική ισοδύναμη μορφή· μόνο ένα εμπόρευμα έχει τώρα τη μορφή της άμεσης ανταλλαξιμότητας με όλα τα άλλα εμπορεύματα. Από την άλλη, το γενικό ισοδύναμο είναι αποκλεισμένο από τη γενική σχετική μορφή της αξίας του κόσμου των εμπορευμάτων· η αξία του ίδιου είναι μη εκφράσιμη, καθώς δεν μπορεί να βρει το ισοδύναμό του και φυσικά το ίδιο δεν μπορεί να λειτουργήσει ως ισοδύναμο του εαυτού του (Arthur 1979, 79-80). Το αποτέλεσμα του διπλού αυτού αποκλεισμού είναι το εξής: όλα τα εμπορεύματα πλην του ισοδυνάμου ισχύουν μόνο ως αξίες χρήσης, δεν μπορούν ποτέ τα ίδια να

εκφράσουν αξία άμεσα, ως αυτό που είναι· αντίθετα, το ισοδύναμο ισχύει μόνο ως αξία, το σώμα του είναι το μοναδικό σώμα αξίας και δεν μπορεί αν είναι τίποτε άλλο πέρα από σώμα αξίες, επομένως χάνει τον χαρακτήρα του ως αξία χρήσης. Καθώς οι αξίες των εμπορευμάτων εκφράζονται τώρα σε ένα και το αυτό εμπόρευμα η έκφραση των αξιών είναι απλή και ενιαία, ήτοι γενική. Εφόσον όλες οι αξίες εκφράζονται σε ένα εμπόρευμα η αξία κάθε εμπορεύματος διαφέρει από όλες τις αξίες χρήσης και έτσι εκφράζεται ως κοινή σε όλα τα εμπορεύματα.

Προηγουμένως ήταν ως εάν το εμπόρευμα που εκφράζει την αξία του να το κάνει με δική του, ιδιωτική πρωτοβουλία, ενώ τα εμπορεύματα που ισχύουν ως σωματικές εκδηλώσεις της αξίας του είναι απλώς το ενδεχομενικό έδαφος αυτής της έκφρασης. Αντιθέτως, «η γενική μορφή της αξίας γεννιέται μόνο σαν κοινό έργο του κόσμου των εμπορευμάτων» (Μαρξ 2020, 80). Κάποιο εμπόρευμα γίνεται το γενικό ισοδύναμο διότι όλα τα άλλα εμπορεύματα εκφράζουν ταυτοχρόνως την αξία τους σε αυτό. Τι μας λέει αυτό για την αξιακή αντικειμενικότητα των εμπορευμάτων; Ότι αποτελεί την «κοινωνική τους ύπαρξη» (σχέση όλων των εμπορευμάτων μεταξύ τους). Καθώς εκφράζεται με την ολόπλευρη κοινωνική τους σχέση, η αξιακή τους μορφή «πρέπει γι' αυτό να είναι μορφή με κοινωνική ισχύ» (Μαρξ 2020, 80).

Ο Μαρξ ξεκινά, όπως είδαμε, λέγοντας πως η αξία ενός εμπορεύματος δεν εμφανίζεται ποτέ όσο το εξετάζουμε απομονωμένο, αλλά αναδύεται μόνο όταν αυτό βρίσκεται σε κοινωνική σχέση με τα άλλα εμπορεύματα. Η σχέση αυτή είναι η αξιακή ή ανταλλακτική σχέση. Ο Χάινριχ, λοιπόν, επισημαίνει ότι το νόημα αυτού που λέει ο Μαρξ είναι πως ένα μεμονωμένο εμπόρευμα δεν είναι καν εμπόρευμα, αλλά απλώς προϊόν μιας συγκεκριμένης εργασίας, π.χ. ένα τραπέζι, σύμφωνα με το παράδειγμά του (Heinrich 2021, 94). Καθίσταται εμπόρευμα, πηγμα αφηρημένης εργασίας, πράγμα αξίας, μόνο εφόσον ανταλλάσσεται, δηλαδή μόνο εφόσον συναντά ένα άλλο εμπόρευμα εντός μιας αξιακής σχέσης. «Το τραπέζι μπορεί να γίνει έκφραση όμοιας ανθρώπινης εργασίας μόνο μέσω της ανταλλαγής, όταν έρχεται αντιμέτωπο με άλλα εμπορεύματα. Τότε οι διάφορες ιδιαίτερες και ατομικές πράξεις εργασίας ανάγονται σε όμοια ανθρώπινη εργασία» (Heinrich 2021, 94). Το νόημα, λοιπόν, της επισήμανσης από τον ίδιον τον Μαρξ ότι η αξιακή αντικειμενικότητα είναι κάτι καθαρά κοινωνικό και, ως εκ τούτου, υπεραισθητό είναι πως δεν συνιστά εγγενή ιδιότητα του κάθε εμπορεύματος, αλλά μια ιδιότητα που προκύπτει μόνο όταν αυτά σχετιστούν δια της ανταλλαγής: «τα εμπορεύματα έχουν αξιακή αντικειμενικότητα μόνο εντός της κοινωνικής σχέσης ενός εμπορεύματος με ένα

άλλο» (Heinrich 2021, 95). Έτσι, για τον Χάινριχ γίνεται σαφές ότι με την ανταλλακτική ή αξιακή σχέση των εμπορευμάτων δεν έχουμε απλώς μια έκφραση ενός προϋποτιθέμενου περιεχομένου, δηλαδή της αφηρημένης εργασίας ως ουσία των εμπορευμάτων που υφίσταται πριν την ανταλλαγή των προϊόντων. Μόνο με την ανταλλαγή των προϊόντων της η συγκεκριμένη εργασία που δαπανήθηκε ιδιωτικά ανάγεται σε αφηρημένη και μετρά ως αφηρημένη.

Το προϊόν της ιδιωτικής εργασίας δεν έχει άμεσα κοινωνική μορφή ως προϊόν συγκεκριμένης εργασίας –ως ορισμένη αξία χρήσης– αλλά μόνο όταν αποκτά μορφή αξίας μέσω της ανταλλαγής και έτσι γίνεται ανταλλάξιμο. Επομένως, η ιδιωτική εργασιακή δραστηριότητα που δημιουργεί κάποιο είδος προϊόντος κανονικά δεν είναι «εργασία με άμεσα κοινωνική μορφή». Γίνεται για πρώτη φορά εργασία με κοινωνική μορφή λόγω της διαμεσολάβησης, και αυτή η διαμεσολάβηση είναι ανταλλαγή, η οποία δίνει στο προϊόν της ιδιωτικής εργασίας μια μορφή αξίας (Heinrich 2021, 115).

Φυσικά, ο Μόζλι αντιδρά σε μια τέτοια ανάγνωση. Κατ' αρχάς, ερμηνεύει αντίθετα την «καθαρή κοινωνικότητα» της αξιακής αντικειμενικότητας των εμπορευμάτων. Η αξιακή αντικειμενικότητα των εμπορευμάτων είναι «καθαρά κοινωνική», διότι όλα τα εμπορεύματα εμπεριέχουν την ταυτόσημη κοινωνική ουσία που είναι η σκέτη ανθρώπινη εργασία (Moseley 2023, 93). Έτσι, αυτό που συμβαίνει κατά την ανταλλαγή των εμπορευμάτων δεν είναι ότι αποκτούν τον αξιακό τους χαρακτήρα, αλλά ότι μόνο εκεί αυτός εμφανίζεται (Moseley 2023, 95). Η αξιακή έκφραση καθορίζεται από το αξιακό περιεχόμενο που προηγείται:

«Η αξία είναι καθαρά κοινωνική» δεν σημαίνει ότι η αξία υπάρχει μόνο στην ανταλλαγή, αλλά αντίθετα σημαίνει ότι η ουσία της αξίας είναι μια αντικειμενοποίηση του ίδιου είδους εργασίας – αφηρημένης ανθρώπινης εργασίας [...]. Επομένως, η μορφή εμφάνισης της κοινωνικής ουσίας της αξίας πρέπει επίσης να είναι μια κοινωνική μορφή εμφάνισης με ένα άλλο εμπόρευμα (Moseley 2023, 94).

Γ. Κοινωνική εργασία και αφηρημένη εργασία

Τελικό σημείο σύγκρουσης ανάμεσα στον Χάινριχ και τον Μόζλι αποτελεί το ζήτημα της σχέσης ιδιωτικής και κοινωνικής εργασίας. Στην κεφαλαιοκρατία, λέει ο Μαρξ, η εργασία λαμβάνει έναν ιδιόμορφο κοινωνικό χαρακτήρα. Ας δούμε τι σημαίνει αυτό. Τα προϊόντα παράγονται από ιδιωτικές εργασίες μεταξύ τους ανεξάρτητες, το σύνολο των οποίων, βεβαίως, συνιστά τη συνολική εργασία της κοινωνίας (Μαρξ 2020, 86). Όμως, οι εργασίες αυτές δεν λειτουργούν στην πράξη ως μέρη της συνολικής κοινωνικής εργασίας, παρά μόνο όταν οι ιδιωτικοί παραγωγοί έρχονται σε κοινωνική επαφή μεταξύ τους. Αυτό δεν συμβαίνει στην παραγωγή, αλλά στην ανταλλαγή των προϊόντων της εργασίας τους, οπότε μονάχα στο πλαίσιο αυτό φανερώνονται τα κοινωνικά χαρακτηριστικά των ιδιωτικών τους εργασιών που προσιδιάζουν στην κεφαλαιοκρατική κοινωνία (Μηλιός κ.ά 2005, 45).

Όταν η πρακτική της ανταλλαγής έχει γενικευτεί τόσο ώστε ήδη κατά την παραγωγή των προϊόντων αυτά να παράγονται με σκοπό την ανταλλαγή τους, το προϊόν διασπάται πραγματικά σε δύο μορφές αντικειμενικότητας: στην κοινωνικά όμοια αξιακή αντικειμενικότητα και την υλικά διαφορετική αντικειμενικότητα της χρησιμότητάς του (Μαρξ 2020, 86). Μαζί με αυτό αποκτά και η εργασία τον διπλό κοινωνικό της χαρακτήρα. Από τη μία, πρέπει ως ωφέλιμη εργασία να αποδεικνύει ότι επιτελεί πράγματι την κοινωνική της λειτουργία, ικανοποιώντας μια καθορισμένη κοινωνική ανάγκη. Από την άλλη, μπορεί και ικανοποιεί τις ανάγκες του παραγωγού μόνο όταν καταφέρνει να ανταλλαχθεί με ένα προϊόν οποιασδήποτε άλλης ιδιωτικής εργασίας, δηλαδή εφόσον εξισώνεται με αυτήν.

*[Οι ιδιωτικές εργασίες των παραγωγών] από τη μια είναι υποχρεωμένες σαν καθορισμένες ωφέλιμες εργασίες να ικανοποιούν μια καθορισμένη κοινωνική ανάγκη και να αποδεικνύουν έτσι ότι είναι κατάλληλες σαν κρίκοι της συνολικής εργασίας, του αυθόρμητου συστήματος του κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας. Από την άλλη ικανοποιούν τις πολυποίκιλες ανάγκες των ίδιων των παραγωγών τους, μόνο εφόσον κάθε ξεχωριστή ωφέλιμη ιδιωτική εργασία μπορεί να ανταλλάσσεται με οποιοδήποτε άλλο είδος ιδιωτικής εργασίας και επομένως θεωρείται ίση με αυτό. Η ισότητα *toto coelo* διαφορετικών εργασιών μπορεί να υπάρχει μόνο στην αφαίρεση από την πραγματική τους ανισότητα, στην αναγωγή τους στο κοινό εκείνο χαρακτηριστικό, που το έχουν σαν ξόδεμα ανθρώπινης εργασιακής δύναμης, αφηρημένης ανθρώπινης εργασίας (Μαρξ 2020, 86-87).*

Ο Χάινριχ σχολιάζει τα εξής. Αρχικά, πρέπει να δώσουμε έμφαση στο γεγονός ότι οι συγκεκριμένες, ωφέλιμες εργασίες σε μια εμπορευματική κοινωνία δεν αναλαμβάνονται και δεν εκτελούνται ως μέρος ενός γενικού κοινωνικού σχεδιασμού. Αντιθέτως, εκτελούνται ιδιωτικά, όντας ανεξάρτητες διαδικασίες. Εντός της παραγωγικής διαδικασίας οι ανεξάρτητοι, ιδιώτες παραγωγοί δεν έρχονται μεταξύ τους σε κανενός είδους κοινωνική επαφή. Και όμως, με κάποιον τρόπο οφείλουν οι εργασίες τους να λειτουργήσουν ως κοινωνικές εργασίες, ήτοι να *κοινωνικοποιηθούν*. Πώς συντελείται αυτό; Όποτε υφίσταται κοινωνικός καταμερισμός της εργασίας, οι ατομικές, ιδιαίτερες εργασίες λαμβάνουν με τον έναν ή τον άλλο τρόπο κοινωνικό χαρακτήρα. Συγκεκριμένα, στην εμπορευματική κοινωνία οι παραγωγοί έρχονται σε κοινωνική επαφή μόνο ύστερα από την παραγωγή των προϊόντων τους, γι' αυτό και κατά τον Χάινριχ η κοινωνικοποίηση των εργασιών τους συμβαίνει μόνο εφόσον τα προϊόντα τους καταφέρουν να ανταλλαχθούν στην αγορά (Heinrich 2021, 152). Επομένως, τα κοινωνικά χαρακτηριστικά των εργασιών τους εμφανίζονται κατά την ανταλλαγή, επειδή μόνο τότε οι ίδιοι έρχονται σε κοινωνική επαφή και κοινωνικοποιούνται αναδρομικά οι εργασίες τους (Heinrich 2021, 153). Είναι αυτό που ο Χάινριχ αποκαλεί «σχέση επικύρωσης» (Heinrich 2021, 105).

Πολύ διαφορετικά έχουν τα πράγματα σύμφωνα με τον Μόζλι. Όπως και για την αξιακή μορφή, ο Μόζλι επιμένει πως εφόσον στην ανταλλαγή έχουμε την έκφραση, την εμφάνιση ή την εκδήλωση των κοινωνικών χαρακτηριστικών των εργασιών, τότε λογικά προϋποτίθεται η ύπαρξη αυτών των χαρακτηριστικών πριν την έκφρασή τους (Moseley 2023, 114). Επομένως, ήδη κατά την παραγωγή οι ιδιωτικές εργασίες είναι κοινωνικές, όπως οι συγκεκριμένες είναι ταυτοχρόνως αφηρημένες, όπως ισχυρίζεται ρητά:

Η εργασία του μεμονωμένου παραγωγού που παράγει ένα εμπόρευμα αποκτά διπλό κοινωνικό χαρακτήρα στην παραγωγή: παράγει αξία χρήσης για τους άλλους και μετρά ως όμοια με όλα τα άλλα είδη εργασίας στον καθορισμό της αξίας του εμπορεύματος. Ο Μαρξ δεν λέει σε αυτή την τρίτη πρόταση ότι η εργασία του μεμονωμένου παραγωγού αποκτά διπλό κοινωνικό χαρακτήρα μόνο στην ανταλλαγή. «Εργασία του ιδιωτικού παραγωγού» σημαίνει την εργασία του ιδιωτικού παραγωγού στην παραγωγή και η εργασία του ατομικού παραγωγού στην παραγωγή αποκτά

διπλό κοινωνικό χαρακτήρα από τη στιγμή που η εμπορευματική παραγωγή γίνεται ο κυρίαρχος τρόπος παραγωγής (Moseley 2023, 117).

Δυστυχώς, για ακόμη μία φορά, η σημασία των λεγομένων του δεν είναι ξεκάθαρη. Πώς ή υπό ποια έννοια οι απομονωμένες εργασιακές διαδικασίες μετρούν ήδη ως κοινωνικές στην σφαίρα της παραγωγής; Ίσως απλώς στον βαθμό που ως εργασίες συνιστούν όλες φυσιολογικά όμοια εργασία; Και γιατί αυτό είναι κοινωνικός προσδιορισμός των εργασιών; Ακόμη, γιατί αυτό δεν μπορεί να φανεί στην ίδια την παραγωγική διαδικασία, αλλά χρειάζεται την ανταλλαγή; Τα ερωτήματα αυτά δεν βρίσκουν απάντηση στην ερμηνεία του Μόζλι.

Δ. Αποτίμηση της αντιπαράθεσης

Ας δούμε πάλι συνοπτικά τα κεντρικά σημεία διαφωνίας των Χάινριχ και Μόζλι:

Σύμφωνα με τον Χάινριχ:

- i) Η αφηρημένη εργασία προκύπτει *μόνο* ως αποτέλεσμα της ανταλλαγής των προϊόντων συγκεκριμένων εργασιών. Με την ανταλλαγή τους τα προϊόντα εξισώνουν τις διάφορες εργασίες που τα παρήγαγαν επικυρώνοντάς τες ως αξιογενετικές, αφηρημένες. Αυτό γίνεται εφόσον μετρούν τα ίδια όχι πλέον ως αξίες χρήσης, αλλά ως αξίες, ήτοι αντικειμενοποιήσεις αφηρημένης εργασίας.
- ii) Μετρώντας οι εργασίες που έχουν ξοδευτεί ιδιωτικά στην σφαίρα της παραγωγής, ως απλά αδιαφοροποίητα μέρη της αφηρημένης, όμοιας εργασίας, λειτουργούν πλέον στην πράξη ως μέρη της συνολικής κοινωνικής εργασίας. Στον βαθμό, δηλαδή, που συνιστούν αφηρημένη εργασία, συνιστούν επίσης εργασία με κοινωνικά χαρακτηριστικά.
- iii) Έτσι, η αφηρημένη εργασία ως κοινή κοινωνική ουσία των εμπορευμάτων, και επομένως η αξία των εμπορευμάτων, δεν μπορεί να ανιχνευθεί πουθενά αλλού πέρα από την σφαίρα της ανταλλαγής· εκεί όπου τα ιδιωτικώς

παραχθέντα εμπορεύματα έρχονται στην μεταξύ τους κοινωνική επαφή και κοινωνικοποιούν τις εργασίες που είναι αντικειμενοποιημένες σε αυτά.

- iv) Έχουμε να κάνουμε με μία ιδιαίτερη μορφή κοινωνικοποίησης των εργασιών. Προκειμένου να λάβουν κοινωνικά χαρακτηριστικά οι ιδιωτικές εργασίες, πρέπει πρώτα να χάσουν όλα τα συγκεκριμένα, ποιοτικά τους χαρακτηριστικά και αν αναχθούν σε αφηρημένη εργασία. Εφόσον αυτό προϋποθέτει αποκλειστικά την ανταλλαγή των προϊόντων του, προϋποτίθεται επίσης η γενικευμένη ανταλλαγή των εμπορευμάτων. Αυτό χαρακτηρίζει, όμως, μόνο την καπιταλιστική κοινωνία. Έτσι, η αφηρημένη εργασία είναι κάτι που προσιδιάζει αποκλειστικά στον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής, άρα είναι ιστορικά προσδιορισμένη.

Σύμφωνα με τον Μόζλι:

- i) Η αφηρημένη εργασία διακρίνεται ως ευρισκόμενη σε δύο καταστάσεις. Αφενός ως ζωντανή εργασία που δαπανάται κατά την παραγωγική διαδικασία, αφετέρου ως στερεοποιημένο πηγμα στα προϊόντα με την ολοκλήρωση της διαδικασίας. Η αξία δεν συνίσταται, λοιπόν, σε τίποτε άλλο πέρα από την αντικειμενοποίηση της αφηρημένης καθώς ολοκληρώνεται η διαδικασία της
- ii) Η αφηρημένη εργασία υπάρχει ενεργά στην παραγωγή και ταυτίζεται με την φυσιολογική ομοιότητα των εργασιών, η οποία λαμβάνει όμως χαρακτήρα πρακτικής ισχύος στον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής (ανεπιτυχής προσπάθεια ιστορικοποίησης από τον Μόζλι). Έτσι, εφόσον κάθε ιδιωτική εργασία είναι ίδια με κάθε άλλη ως φυσιολογικά όμοια, είναι όλες ήδη μέρος του συνόλου των εργασιών μιας δεδομένη κοινωνίας, χωρίς όμως αυτό να φαίνεται στη σφαίρα της παραγωγής.
- iii) Τα προϊόντα, λοιπόν, έχουν εξαρχής διττό χαρακτήρα, όπως άλλωστε και η εργασία στον καπιταλισμό. Ήδη στην παραγωγή μπορούμε να αντιληφθούμε και να αναλύσουμε τις διάφορες εργασίες από τη μία ως ποιοτικά

ετερογενείς και παραγωγικές διαδικασίες αξιών χρήσης· από την άλλη ως ποιοτικά ταυτόσημες, αξιοπαραγωγικές διαδικασίες.

- iv) Η σφαίρα της ανταλλαγής είναι απλώς ο τόπος όπου όλοι αυτοί οι προσδιορισμοί εμφανίζονται. Όμως, είτε καταφέρουν να εμφανιστούν είτε όχι, αυτό δεν καθορίζει τους εν λόγω προσδιορισμούς. Επομένως, ούτε η κοινωνικοποίηση της εργασίας, ούτε η πρακτική αλήθεια της αφηρημένης εργασίας χρειάζονται ουσιωδώς, αναγκαία την σφαίρα της ανταλλαγής.

Ο Μόζλι επιμένει σε μια πλήρη διάσταση ανάμεσα σε ένα *κρυφό είναι* που αντιστοιχεί στην παραγωγή και ένα *επουσιώδες φαίνεσθαι* που αντιστοιχεί στην ανταλλαγή. Παρ' όλα αυτά, δεν καταφέρνει να δείξει επαρκώς πώς και γιατί όλοι οι ουσιώδεις προσδιορισμοί υπάρχουν ήδη στην παραγωγή ως καπιταλιστική. Η διαβεβαίωσή του ότι η φυσιολογικά όμοια εργασία έχει προσδιοριστεί κοινωνικά στην εμπορευματική κοινωνία και επομένως είναι ιστορικά συγκεκριμένη, δεν μας λέει τίποτα δίχως να μας εξηγεί πώς τελείται αυτός ο προσδιορισμός. Έτσι, αποτυγχάνει να δείξει γιατί η ομοιότητα των εργασιών στην παραγωγή δεν είναι απλώς μια νοητική γενίκευση, αλλά αντίθετα συνιστά αφαίρεση με πρακτική αλήθεια που καθορίζει την ανταλλαγή των εμπορευμάτων. Αυτό είναι σημαντικό, διότι μόνο αν η αφηρημένη εργασία έχει κοινωνικά πρακτική ισχύ μπορούν τα εμπορεύματα ως αντικειμενοποιήσεις της να είναι επίσης η ιστορικά συγκεκριμένη μορφή που λαμβάνουν οι αξίες χρήσης στις κεφαλαιοκρατικές κοινωνίες, όπως ρητά υποστηρίζει ο Μαρξ και ο ίδιος ο Μόζλι δέχεται. Ακόμη, εφόσον δεν μπορεί να δείξει την ουσιαστικότητα της παραγωγής, δεν μπορεί να δείξει αντίστοιχα την επουσιώδη φαινομενικότητα της ανταλλαγής, ούτε όμως και την ανάγκη γι' αυτήν τη φαινομενικότητα. Με αυτό θέλω να πω ότι από την ερμηνεία του Μόζλι απορρέει πως η ανταλλαγή των εμπορευμάτων είναι, από λογική άποψη, εξωτερική και αδιάφορη για έναν εμπορευματοπαραγωγικό τρόπο παραγωγής, πράγμα όμως που εμφανώς συνιστά αντίφαση.

Κατά την άποψή μου ο Χάινριχ είναι πολύ πιο συνεκτικός. Πρώτον, διότι απαντά με σαφήνεια στο ερώτημα τι είναι η αφηρημένη εργασία ως ιστορικά προσδιορισμένη: είναι αποτέλεσμα της γενικευμένης ανταλλακτικής σχέσης των εμπορευμάτων. Αυτό είναι ιστορικά προσδιορισμένο διότι η ανταλλαγή εμπορευμάτων γενικεύεται μόνο σε κάποια ιστορική φάση. Δεύτερον, διότι δείχνει

την αναγκαιότητα της ανταλλαγής, εφόσον μόνο αυτή συγκροτεί την αξία ως μορφή του πλούτου που προσιδιάζει στον καπιταλισμό. Το πρόβλημα του Χάινριχ όμως παραμένει η σχέση της παραγωγής με την ανταλλαγή, εφόσον σύμφωνα με τον ίδιο στην παραγωγή υπάρχουν μόνο συγκεκριμένες εργασίες που τίθενται σε κίνηση πλήρως ιδιωτικά. Έτσι, οι αντικειμενοποιήσεις αυτών των εργασιών είναι αποκλειστικά και μόνο αξίες χρήσεις που μετατρέπονται σε αξίες μόνο όταν ανταλλάσσονται.

Εάν όμως δεν υπάρχει κάτι που να προοικονομεί την μετάβαση, εάν δηλαδή, οι προσδιορισμοί που ανήκουν στα εμπορεύματα ως αξίες δεν υφίστανται ήδη, έστω και με άλλη μορφή, στην παραγωγή, τότε πως μπορούμε να εξηγήσουμε τη σύνδεση των δύο φάσεων της εργασίας και των προϊόντων της; Ο Χάινριχ, όπως και η ίδια η εμπειρία, μας διαβεβαιώνει φυσικά ότι η σύνδεση υφίσταται. Όμως, έχοντας περιορίσει απολύτως τους προσδιορισμούς της αξίας και της αφηρημένης εργασίας στην ανταλλαγή, έχει ο ίδιος στερήσει τα μέσα από τον εαυτό του ώστε να μπορέσει να μας δείξει όχι ότι η σύνδεση υπάρχει, αλλά το *πως* υπάρχει; Το ερώτημα, λοιπόν, που πρέπει να απαντήσουμε είναι, *δεδομένου ότι όντως γίνεται, πως είναι δυνατή η ομογενοποίηση κατά την ανταλλαγή των εργασιών και των προϊόντων τους*; Το ερώτημα αυτό θα προσπαθήσω να απαντήσω στο επόμενο κεφάλαιο.

Κατά την άποψή μου ο Μαρξ έχει επίγνωση του προβλήματος, γι' αυτό και κάνει μία διπλή κίνηση στην προσέγγιση της αφηρημένης εργασίας, τη μια ως αποτέλεσμα της ανταλλαγής, την άλλη ως προϋπόθεσή της, μέσω της έννοιας της εργασιακής δύναμης· κάτι που ούτε ο Χάινριχ ούτε Μόζλι φαίνεται να αντιλαμβάνονται επαρκώς. Θα δείξω ότι αυτό συμβαίνει επειδή δε δίνουν τη δέουσα προσοχή στην έννοια της εργασιακής δύναμης η οποία όπως είδαμε αποτελεί το σύστοιχο της αφηρημένης εργασίας (νοημένη εδώ αυστηρά ως αποτέλεσμα της ανταλλαγής) κατά το ότι προσδιορίζεται κατ' αδιαφορία και αφαίρεση από της συγκεκριμένες εργασίες.

2. Αφηρημένη εργασία και εργασιακή δύναμη

A. Η αντικειμενοποίηση της αφηρημένης εργασίας ως αξία

Ακολουθώντας την Έλσον και ορισμένες παρατηρήσεις του Μάρει θα υποστηρίξω, αφενός ότι οι τέσσερις έννοιες που χρησιμοποιεί ο Μαρξ για την ανάλυση της κεφαλαιοκρατικής μορφής της εργασίας, ήτοι: ιδιωτική, συγκεκριμένη, κοινωνική και αφηρημένη εργασία, δεν αποτελούν ιδιαίτερους τύπους εργασίας, παρά μόνο πτυχές ή όψεις της εργασίας (Elson, «The Value Theory of Labour» 1979, 144). Αφετέρου, θα επιχειρήσω να δείξω ότι η ιστορική ιδιαιτερότητα της εργασίας στον καπιταλισμό οφείλεται στο ότι η αφηρημένη εργασία λαμβάνει ορισμένους κοινωνικούς προσδιορισμούς που την καθιστούν πρακτικά κυρίαρχη πτυχή της εργασίας· κάτι που συμβαίνει μόνο εντός του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής.

Η Έλσον βασίζεται, εν πρώτοις, σε ορισμένα σημεία της *Εισαγωγής του 1857*. Αρχικά, αναγνωρίζει τις εν λόγω έννοιες ως κάποιους από εκείνους τους προσδιορισμούς για τους οποίους ο Μαρξ γράφει ότι: «[...] ανήκουν σε όλες τις εποχές. [...] Καμία παραγωγή δεν θα είναι νοητή χωρίς αυτούς» (Μαρξ, Βασικές Γραμμές της Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας 1989, 54). Οι προσδιορισμοί αυτοί μπορούν να γίνουν κατανοητοί ως «γενικές αφαιρέσεις» δηλαδή ορθολογικές αφαιρέσεις με γενική ισχύ, άρα μη ιστορικά προσδιορισμένες (Murray, *Marx's Theory of Scientific Knowledge* 1988, 121-122). Ως τέτοιες, αν και έχουν όπως είπαμε γενική ισχύ, εντούτοις δεν μπορούν από μόνες τους να εξηγήσουν την εργασία όπως αυτή υπάρχει σε μία δοσμένη κοινωνική πραγματικότητα, διότι τους λείπει ο ιστορικός προσδιορισμός.

Υπάρχουν προσδιορισμοί κοινοί σε όλες τις βαθμίδες της παραγωγής, που η σκέψη τους εντοπίζει σαν γενικούς· αλλά οι λεγόμενοι γενικοί όροι κάθε παραγωγής δεν είναι παρά τα αφηρημένα αυτά συνθετικά στοιχεία, που μ' αυτά δεν μπορεί να κατανοηθεί καμιά πραγματική ιστορική βαθμίδα της παραγωγής (Μαρξ 1989, 57).

Παρ' όλο που ο Μαρξ δεν αναφέρει σε αυτό το σημείο ποιοι είναι οι προσδιορισμοί αυτοί, η ταυτοποίηση μερικών από αυτούς από την Έλσον ως οι

τέσσερις έννοιες που είδαμε δεν είναι αυθαίρετη. Εκτός από την ιδιωτική εργασία για την οποία δεν έχουμε κάποια ρητή αναφορά από τον Μαρξ για τον διϋστορικό ή μη χαρακτήρα της, στο Κεφάλαιο ο Μαρξ ρητά χαρακτηρίζει την συγκεκριμένη εργασία αιώνιο όρο της ανθρώπινης ύπαρξης (Μαρξ 2020, 57). Ακόμη, δηλώνει ότι σε κάθε κοινωνία όπου οι άνθρωποι με τον έναν ή τον άλλον τρόπο παράγουν ο ένας για τον άλλον, η εργασία τους αποκτά κοινωνική μορφή (Μαρξ 2020, 85). Όσον αφορά την αφηρημένη εργασία τα πράγματα είναι πιο αμφιλεγόμενα, ιδίως έχοντας κατά το νου την ερμηνεία του Χάινριχ ο οποίος αρνείται κατηγορηματικά να προσδιορίσει την αφηρημένη εργασία ως οτιδήποτε άλλο πέραν της ομογενοποίησης των εργασιών που προκύπτει από την εξίσωση δι' ανταλλαγής των προϊόντων τους. Παρά ταύτα, στο ίδιο σημείο όπου ο Μαρξ αναγνωρίζει την κοινωνική εργασία ως προσδιορισμό που απαντάται σε κάθε κοινωνία, λέει επίσης ότι το ίδιο συμβαίνει με την ομοιότητα των εργασιών ως απλό ξόδεμα ανθρώπινης ενέργειας με ορισμένη διάρκεια στο χρόνο (Μαρξ 2020, 85). Προς περαιτέρω υποστήριξη της θέσης ότι και η αφηρημένη εργασία αποτελεί, ως λογική αφαίρεση, διϋστορικό προσδιορισμό της εργασίας αξίζει επίσης να παραθέσουμε το παρακάτω χωρίο από την *Εισαγωγή του 1857* (η έμφαση δική μου):

Εδώ λοιπόν γίνεται για πρώτη φορά αληθινή στην πράξη η αφαίρεση της κατηγορίας «εργασία», «εργασία γενικά», εργασία απλά και καθαρά, η αφετηρία της σύγχρονης πολιτικής οικονομίας. Η απλούστατη λοιπόν αφαίρεση, που η σύγχρονη πολιτική οικονομία τοποθετεί στην πρώτη γραμμή, και που εκφράζει, μια σχέση πανάρχαια και έγκυρη για όλες τις κοινωνικές μορφές, εμφανίζεται ωστόσο πρακτικά αληθινή σ' αυτή την αφαίρεση μονάχα σαν κατηγορία της πιο σύγχρονης κοινωνίας (Μαρξ 1989, 69).

Εκείνο που αλλάζει από τη μία ιστορική εποχή στην άλλη είναι ο ιδιαίτερος τρόπος συνάρθρωσης των τεσσάρων αυτών πτυχών της εργασίας ο οποίος προσδίδει στην πτυχή που εδώ μας ενδιαφέρει, ήτοι στην αφηρημένη εργασία, πρακτική αλήθεια. Η αφηρημένη εργασία προσδιορισμένη ως πρακτικά ισχύουσα αντιστοιχεί σε αυτό που ο Μάρξ ονομάζει «προσδιορισμένη αφαίρεση». Σε αντίθεση με την γενική αφαίρεση, η οποία ακριβώς λόγω της γενικότητάς της δεν μπορεί να διακρίνει διαφορές ανάμεσα στα αντικείμενα που εμπίπτουν στο εύρος της, η προσδιορισμένη αφαίρεση μπορεί να κάνει ακριβώς αυτό, να συλλάβει δηλαδή τους ειδικούς, ιστορικά

συγκεκριμένους προσδιορισμούς του αντικειμένου, να κατανοήσει το πραγματικό αντικείμενο –την εργασία στον καπιταλισμό εν προκειμένω– και όχι μια απλή νοητική αφαίρεση – εργασία γενικά (Murray 1988, 122). Όπως το διατυπώνει η Έλσον με σαφήνεια:

Υπό αυτές τις συνθήκες, η διαδικασία που φέρνει στο φως την κοινή πτυχή δεν είναι μόνο μια νοητική διαδικασία. Η νοητική διαδικασία συσχετίζεται με μια πραγματική κοινωνική διαδικασία που δίνει στην κοινή πτυχή μια διακριτή μορφή εμφάνισης, αν και πολύ πιθανόν μια φετιχοποιημένη μορφή εμφάνισης, έτσι ώστε η κοινή πτυχή που αναπαρίσταται μπορεί να παρερμηνευθεί εάν μείνουμε μόνο στα φαινόμενα. (Elson 1979, 145)

Ο Χάινριχ συγχέει την ιδιωτική με την συγκεκριμένη και την κοινωνική με την αφηρημένη εργασία. Όπως, όμως, υποστηρίζει η Έλσον δεν έχουμε πλήρη ταύτιση αλλά δύο διακριτά, αντιθετικά ζεύγη εννοιών: αφενός ιδιωτική και κοινωνική εργασία, αφετέρου συγκεκριμένη και αφηρημένη εργασία. Πράγματι όμως στον καπιταλισμό η διάκριση τείνει να καταργηθεί, ως πρακτική πραγματικότητα, διότι η συγκεκριμένη πτυχή της εργασίας ιδιωτικοποιείται και η κοινωνική της πτυχή «αφηρημενοποιείται» [«... the social aspect of labour is 'abstracted'» (Elson 1979, 45)]. Εξ ου και παρατηρείται η τάση να αντιμετωπίζονται ως ταυτόσημες η συγκεκριμένη με την ιδιωτική και η αφηρημένη με την κοινωνική εργασία. Στην περίπτωση του Χάινριχ παρατηρούμε πως αυτή η τάση συνοδεύεται από την αντίληψη ότι η εργασία στην κεφαλαιοκρατική παραγωγή είναι μόνο ιδιωτική και συγκεκριμένη, ενώ μόνο στην ανταλλαγή, όντας αντικειμενοποιημένη στα προϊόντα της, μεταμορφώνεται σε έναν άλλον τύπο εργασίας, αφηρημένο και κοινωνικό.

Ας δούμε αρχικά το ζήτημα της συγκεκριμένης και της ιδιωτικής εργασίας. Και οι δύο έννοιες αλληλοεπικαλύπτονται μερικώς εφόσον συλλαμβάνουν εκείνες τις πτυχές της εργασίας που την χαρακτηρίζουν ως υποκειμενική ανθρώπινη δραστηριότητα, δηλαδή ως καθορισμένη παραγωγική δραστηριότητα ατόμων, η οποία «καθορίζεται από το σκοπό που επιδιώκει, από τον τρόπο που ενεργεί, από το αντικείμενο, τα μέσα και το αποτέλεσμά της» (Μαρξ, Το Κεφάλαιο 2020, 56). Αυτό που προσθέτει, όπως θα πει η Έλσον, η έννοια της συγκεκριμένης εργασίας στην υποκειμενική και ατομική πτυχή της εργασίας είναι ο προσδιορισμός να αποτελεί μια σχέση ανάμεσα στον άνθρωπο και τη φύση· σχέση η οποία καθορίζει τη μορφή των

συγκεκριμένων εργασιών (λχ ραπτική, υφαντική κλπ). Έτσι, η συγκεκριμένη εργασία δεν αναφέρεται στην εργασία ως ζωντανό όλο, ως κάτι συγκεκριμένο με την έννοια ότι περιλαμβάνει ένα πλήθος προσδιορισμών (Elson 1979, 147), αλλά αφαιρεί από αυτό και κρατά μόνο την υποκειμενική, ποιοτική του πλευρά. Είναι, δηλαδή, η πλευρά της εργασίας ως κάτι ετερογενές και πολυποίκιλο και η οποία αναπαρίσταται στην αντικειμενοποίηση της εργασίας ως αξία χρήσης. Στον καπιταλισμό, εφόσον τα μέσα παραγωγής είναι ιδιωτική ιδιοκτησία, αυτή η πτυχή της εργασίας τείνει να εξισώνεται με την ιδιωτική εργασία διότι η συγκεκριμένη εργασία παρουσιάζεται ως απλό ζήτημα της επιλογής αποκομμένων και ανεξάρτητων ατόμων που αυτόβουλα την αναλαμβάνουν. Ο Μαρξ πράγματι εξετάζει αυτή την πτυχή της εργασίας «ανεξάρτητα από κάθε καθορισμένη κοινωνική μορφή» (Μαρξ 2020, 190), όμως αυτό δεν πρέπει να μας παραπλανήσει και να νομίσουμε, όπως κάνει ο Χάινριχ, ότι η συγκεκριμένη εργασία αποτελεί μία δοσμένη πραγματικότητα που εκ των υστέρων «εφαρμόζονται» πάνω της κοινωνικοί προσδιορισμοί. Όπως πολύ σωστά παρατηρεί η Έλσον σχετικά με την μαρξική ανάλυση της συγκεκριμένης εργασίας αλλά και τη σχέση της με την αξιογενετική (αφηρημένη) εργασία: «[Ο Μαρξ] αναφέρει ρητά ότι πρόκειται για παρουσίαση “απλών και αφηρημένων στοιχείων” (Μαρξ 2020, 197)· και ότι η “εργασιακή διαδικασία” και η “διαδικασία αξιοποίησης” είναι “δύο όψεις της παραγωγικής διαδικασίας” των εμπορευμάτων (Μαρξ 2020, 209)» (Elson 1979, 147)³.

Εφόσον οι έννοιες της συγκεκριμένης και της ιδιωτικής εργασίας χαρακτηρίζουν την υποκειμενική πλευρά της εργασίας, οι έννοιες της αφηρημένης και της κοινωνικής εργασίας θα χαρακτηρίζουν αντίστοιχα την αντικειμενική της πλευρά. Η αλληλοεπικάλυψη των δύο εννοιών –αφηρημένη και κοινωνική εργασία– εξηγείται, λοιπόν, από το ότι αμφότερες αναφέρονται σε εκείνα τα χαρακτηριστικά της εργασίας που δεν λαμβάνουν υπόψη τις υποκειμενικές της όψεις. Δηλαδή, αναφέρονται στην εργασία ιδωμένη ως αντικειμενική διαδικασία. Είναι οι πτυχές της εργασίας κατ’αφαίρεση από τα επιμέρους άτομα και τις επιμέρους εργασίες που αυτά κάνουν.

³ Η έμφαση στην παράθεση του Μαρξ είναι της Έλσον. Οι παραπομπές της Έλσον στα εν λόγω σημεία του Κεφαλαίου αφορούν την αγγλική έκδοση του Κεφαλαίου και τις έχω αντικαταστήσει με τις αντίστοιχες στην ελληνική έκδοση του πρώτου τόμου από τις εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή (βλ. βιβλιογραφία).

Βλ. επίσης τον τίτλο της δεύτερης υποενότητας του κεφαλαίου για το Εμπόρευμα: «Ο διπλός χαρακτήρας της εργασίας που εμπεριέχεται στα εμπορεύματα» (Κεφ. τ1, σ. 55), ο οποίος σηματοδοτεί ότι δεν έχουμε δύο διαφορετικούς τύπους εργασιών που εμπεριέχονται στο εμπόρευμα, αλλά δύο διαφορετικές όψεις της μίας και αυτής εργασίας.

Έτσι, η εργασία γίνεται αντιληπτή ως μία συλλογική, κοινωνική δραστηριότητα όπου κάθε μεμονωμένη εργασιακή διαδικασία αποτελεί μέρος της συνολικής εργασιακής διαδικασίας, και όχι κάτι το αυθυπόστατο. Ο ειδικός, όμως, προσδιορισμός της έννοιας της αφηρημένης εργασίας «είναι η ιδέα της ποσότητας, η εργασία δεν θεωρείται απλώς ως μέρος μιας συλλογικής προσπάθειας, αλλά ως ένα καθορισμένο κλάσμα ενός ποσοτικά καθορισμένου συνόλου» (Elson 1979, 148-149). Στο Κεφάλαιο, όπως έχουμε δει, η αφηρημένη εργασία ορίζεται σε πρώτη φάση καθαρά αρνητικά, ως αυτό που απομένει όταν αφαιρέσουμε τον ωφέλιμο, καθορισμένο χαρακτήρα των εργασιών. Στην συνέχεια όμως της αποδίδεται το θετικό περιεχόμενο να συνιστά ποσότητα ομοιογενούς ανθρώπινης εργασίας, «ξόδεμα ανθρώπινης εργασίας γενικά» (Μαρξ 2020, 58). Σε αντίθεση τόσο με την ερμηνεία του Χάινριχ όσο και εκείνη του Μόζλι, ο Μαρξ εδώ δεν μιλά για φυσιολογικά όμοια εργασία. Η έννοια της αφηρημένης εργασίας συλλαμβάνει την εργασία ως κάτι που, ανεξαρτήτως όλων των ιδιαίτερων, ποικίλων προσδιορισμών και μορφών της, απαιτεί ανθρώπινη προσπάθεια και δαπάνη χρόνου. «Με άλλα λόγια, είναι η έννοια της ενότητας ή της ομοιότητας της ανθρώπινης εργασίας, που διαφοροποιείται απλώς με όρους ποσότητας, διάρκειας» (Elson 1979, 148).

Γίνεται σαφές ότι αυτό που χαρακτηρίζει μια ιστορικά καθορισμένη κοινωνική μορφή της εργασίας δεν μπορεί να είναι η παρουσία ή η απουσία κάποιων εξ αυτών των πτυχών της εργασίας. Κάθε εργασία σε κάθε κοινωνία έχει συγκεκριμένες και αφηρημένες, ιδιωτικές και κοινωνικές όψεις. Αυτό που αλλάζει και καθορίζει την κοινωνική μορφή της εργασίας είναι ο τρόπος που οι πτυχές αυτές σχετίζονται μεταξύ τους και αναπαρίστανται σε σταθερές μορφές (Elson 1979, 149). Στον καπιταλισμό η σχέση τους σημαδεύεται από την κυριαρχία της αφηρημένης πτυχής. Τι σημαίνει δηλαδή αυτό; Ότι αφενός η συγκεκριμένη και η ιδιωτική όψη της εργασίας διαμεσολαβούνται από την αφηρημένη, εφόσον οι εργασίες των ατομικών παραγωγών:

*[...] ικανοποιούν τις πολυποίκιλες ανάγκες των ίδιων των παραγωγών τους, μόνο εφόσον κάθε ξεχωριστή ωφέλιμη ιδιωτική εργασία μπορεί να ανταλλάσσεται με οποιοδήποτε άλλο είδος ιδιωτικής εργασίας και επομένως θεωρείται ίση με αυτό. Η ισότητα *toto coelo* διαφορετικών εργασιών μπορεί να υπάρχει μόνο στην αφαίρεση από την πραγματική τους ανισότητα, στην αναγωγή τους στο κοινό εκείνο χαρακτηριστικό, που το έχουν σαν ξόδεμα*

ανθρώπινης εργασιακής δύναμης, αφηρημένης ανθρώπινης εργασίας (Μαρξ 2020, 87)

Ταυτόχρονα, όπως επισημαίνει η Έλσον, η κοινωνική εργασία «αφηρημενοποιείται» διότι αναπαρίσταται μόνο μέσω της αφηρημένης εργασίας (Elson 1979, 149). Ή, όπως το εκφράζει ο Μαρξ:

[...] ο χρόνος εργασίας του κάθε ξεχωριστού ατόμου παρουσιάζεται άμεσα ως γενικός χρόνος εργασίας και αυτός ο γενικός χαρακτήρας της ατομικής εργασίας παρουσιάζεται ως κοινωνικός χαρακτήρας της. [...] είναι ο χρόνος εργασίας του ξεχωριστού ατόμου, αλλά του ξεχωριστού ατόμου που δε διαφέρει από το δίπλα άτομο, που δεν διαφέρει γενικά από όλα τα άλλα άτομα τα οποία εκτελούν την ίδια εργασία (Μαρξ, Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας 2020, 37-38).

και αλλού:

ο ειδικός κοινωνικός χαρακτήρας των ανεξάρτητων της μιας από της άλλης ιδιωτικών εργασιών συνίσταται στην ισότητά τους ως ανθρώπινη εργασία (Μαρξ 2020, 87-88).

Εδώ, υπό μία έννοια και μόνο εν μέρει, συναντάμε την ερμηνεία του Χάινριχ περί σχέσης επικύρωσης. Όλες οι πτυχές της εργασίας στον καπιταλισμό επικυρώνονται εφόσον συσχετιστούν επιτυχώς με την αφηρημένη της πτυχή. Σε τι συνίσταται η επιτυχία αυτής της σχέσης; Στο αν θα πραγματοποιηθεί η διαδικασία της αξιοποίησης με την ανταλλαγή του εμπορεύματος και ως εκ τούτου την αντικειμενοποίηση της αφηρημένης εργασίας σε αξία. Αυτό μας το δείχνει η ανάλυση της αξιακής μορφής.

Το ερώτημα είναι: με ποιον τρόπο η αφηρημένη πτυχή της εργασίας, η ενότητα των εργασιών, δεν αναγνωρίζεται πλέον μόνο μέσω μιας νοητικής διαδικασίας αλλά επίσης και κυρίως μέσω μιας κοινωνικής διαδικασίας που δεν εξαρτάται από τη σκέψη μας; Όπως παρατηρεί και ο Μάρξ η αφηρημένη εργασία επικυρώνεται πρακτικά ως η κοινωνική ουσία των εμπορευμάτων με την αντικειμενοποίησή της στη φυσική μορφή του ισοδύναμου εμπορεύματος (Murray, «Marx's 'Truly Social'

Labour Theory of Value: Part I, Abstract Labour in Marxian Value Theory» 2000, 57-60)· και δη με το γενικό ισοδύναμο, το οποίο προσδίδει στην υλοποίηση της αφηρημένης εργασίας γενική κοινωνική ισχύ. Ας θυμηθούμε τι λέει ο Μαρξ για την αξιακή μορφή των εμπορευμάτων. Η αφηρημένη εργασία που περιέχεται στα εμπορεύματα αποκτά την αντικειμενική της έκφραση όταν κατά την αξιακή σχέση ενός εμπορεύματος με το γενικό ισοδύναμο, το εμπόρευμα που καταλαμβάνει την σχετική έκφραση της αξίας εκφράζει την αξία του με το σώμα του δεύτερου. Έτσι, η αξιακή του αντικειμενικότητα λαμβάνει σάρκα και οστά και μάλιστα ως κάτι που δεν ταυτίζεται με την αισθητή του αντικειμενικότητα, αλλά είναι αδιάφορη προς αυτήν. Το ίδιο το σώμα, επομένως, του χρήματος, ως φυσικό αντικείμενο, δεν εκφράζει καθόλου –εντός αυτής της σχέσης και μόνο– την δική του αισθητή αντικειμενικότητα, την αξία χρήσης του, αλλά λειτουργεί μόνο ως το μέσο για την έκφραση ενός αφηρημένου, υπεραισθητού πράγματος, ήτοι της αξίας του απέναντι εμπορεύματος. Το εμπόρευμα που βρίσκεται στη θέση του γενικού ισοδυνάμου, καθώς λειτουργεί ως φορέας της αξίας και εκφράζει την αξία των άλλων εμπορευμάτων, μετρά ως η υλική, επομένως αντικειμενική, έκφραση της αφηρημένης εργασίας. Ακόμη, η ανταλλαξιμότητά του (το αν θα ανταλλαχθεί η όχι) πρέπει να μην επαφίεται καθόλου στην αξία χρήσης του (σε αντίθεση με όλα τα άλλα εμπορεύματα). Άρα να μην μετρά καθόλου ως αξία χρήσης (να μην μετρά επίσης η συγκεκριμένη εργασία που είναι ενσωματωμένη σε αυτό), ή αλλιώς *η αξία χρήσης του να είναι η ίδια η άμεση ανταλλαξιμότητά του*. Σε αντίθεση με τα άλλα εμπορεύματα η ανταλλαξιμότητά του εξαρτάται αποκλειστικά από την κοινωνική του θέση ως ισοδύναμο. Όπως λέει χαρακτηριστικά η Έλσον:

Με τη μορφή του γενικού ισοδυνάμου, η αφηρημένη εργασία όχι μόνο αντικειμενοποιείται: καθιερώνεται ως η κυρίαρχη πλευρά της εργασίας. Η συγκεκριμένη πτυχή χρησιμεύει μόνο για να εκφράσει την αφηρημένη πτυχή της ανθρώπινης εργασίας. Γιατί η χρησιμότητα της εργασίας που ενσωματώνεται στο γενικό ισοδύναμο συνίσταται στο «ότι φτιάχνει ένα σώμα που δείχνει ότι είναι αξία» (Μαρξ, 72). Η ιδιωτική πτυχή της εργασίας που ενσωματώνεται σε αυτήν χρησιμεύει μόνο για να εκφράσει την κοινωνική πλευρά: οι μεμονωμένοι παραγωγοί δεν μπορούν να αποφασίσουν να παράγουν το γενικό ισοδύναμο μέχρι να έχει ήδη καθιερωθεί ως γενικό ισοδύναμο από μια «τυφλή» κοινωνική διαδικασία. Η

κοινωνική πλευρά της εργασίας που ενσωματώνεται σε αυτήν, η κοινωνική της αναγκαιότητα, συνίσταται στην παραγωγή ενός εμπορεύματος που λειτουργεί απλώς ως ενσάρκωση της αφηρημένης εργασίας. Αυτό δεν σημαίνει ότι οι ιδιωτικές, συγκεκριμένες και κοινωνικές πτυχές της εργασίας εξαφανίζονται, εξαλείφονται· ότι η εργασία που ενσωματώνεται στο γενικό ισοδύναμο είναι απλώς αφηρημένη εργασία. Αυτό σημαίνει ότι οι άλλες πτυχές της εργασίας εντάσσονται ως εκφράσεις της αφηρημένης εργασίας. Η μορφή του γενικού ισοδύναμου αντανακλά μόνο την αφηρημένη εργασία (Elson 1979, 165).

Εδώ βρίσκεται η ιδιαιτερότητα της καπιταλιστικής εργασίας, η οποία συλλαμβάνεται πλέον μέσω της αφηρημένης εργασίας ως *προσδιορισμένη αφαίρεση* (σύμφωνα με την ορολογία το Μάρεϊ)· ενώ η αντικειμενοποίηση της συγκεκριμένης εργασίας ως αξία χρήσης γίνεται αναγκαία σε οποιαδήποτε μορφή κοινωνίας, μόνο στον καπιταλισμό αντικειμενοποιείται η αφηρημένη εργασία ως αξία αποκτώντας έτσι πρακτική ισχύ (Murray 2000, 46 και Elson 1979, 150). Παρ' όλα αυτά, η απάντηση αυτή δεν είναι απόλυτα ικανοποιητική. Αυτό που ψάχναμε να βρούμε είναι αν και πως η αφηρημένη εργασία –επομένως και η αξία– μπορεί να υφίσταται, με κάποια μορφή, τόσο στην παραγωγή όσο και στην ανταλλαγή. Είδαμε ότι η αφηρημένη εργασία δεν είναι ανάγκη να κατανοηθεί με τους όρους του Χάινριχ, δηλαδή ως αυστηρά και μόνο η ουσία των εμπορευμάτων. Αντίθετα, είναι ίσως καλύτερο να γίνει αντιληπτή πρωτίστως ως η πτυχή της ενότητας της εργασίας κατ' αναφορά στην καθαρά ποσοτική της πλευρά. Αυτή η αφηρημένη εργασία δεν είναι ίδιον του καπιταλισμού, δεν είναι καν ένας ιδιαίτερος τύπος εργασίας και επομένως δεν είναι ανάγκη να περιορίζεται στο πεδίο της ανταλλαγής των εμπορευμάτων, αλλά μπορεί να χαρακτηρίζει κάθε εργασία σε κάθε στάδιο της διαδικασίας της. Όμως, η εξήγηση που δίνουν η Έλσον και ο Μάρεϊ για την κυριαρχία της αφηρημένης πτυχής της εργασίας στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, εξήγηση με την οποία συμφωνώ, δεν μας πηγαίνει πολύ μακριά από την ερμηνεία του Χάινριχ, η οποία θέλει την ιστορικά προσδιορισμένη αφηρημένη εργασία να έχει πρακτική ισχύ *μόνο κατά την ανταλλαγή των προϊόντων της*. Αν μη τι άλλο φαίνεται να φτάνουμε στο ίδιο συμπέρασμα από μία διαφορετική διαδρομή. Αν θέλουμε όμως να ξεφύγουμε από το πρόβλημα στο οποίο πέφτει ο Χάινριχ, δηλαδή να καθιστά την παραγωγή μία οιονεί φυσική σφαίρα, όπου εκλείπει η κοινωνική και η αφηρημένη πτυχή της εργασίας που

μόνο εκ των υστέρων προστίθενται σε αυτή, πρέπει με κάποιον τρόπο να κατανοήσουμε την αντικειμενοποίηση της αφηρημένης εργασίας σε αξία ως μία διαδικασία που ολοκληρώνεται μεν με την ανταλλαγή των εμπορευμάτων στην αγορά, εκκινεί όμως πριν από αυτήν και, με κάποιον τρόπο, διατρέχει την σφαίρα της παραγωγής.

B. Η αντικειμενοποίηση της αφηρημένης εργασίας ως εργασιακή δύναμη

Στην πραγματικότητα αυτό το εγχείρημα δεν είναι απλώς συμβατό με την ερμηνεία της Έλσον· πολύ περισσότερο μου φαίνεται ότι είναι μια αναγκαία προσθήκη σε αυτήν, καθώς η ίδια, ασκώντας κριτική σε όσους θεωρούν πως στον καπιταλισμό έχουμε σε μία πρώτη φάση ιδιωτικές και συγκεκριμένες εργασίες οι οποίες σε δεύτερη μόνο φάση κοινωνικοποιούνται και ανάγονται σε αφηρημένες, δηλώνει πως:

Το επιχείρημα του Μαρξ δεν είναι ότι η διαδικασία της ανταλλαγής προσδίδει μια κοινωνική μορφή στην μέχρι τώρα ιδιωτική εργασία – αλλά ότι αναδεικνύει τον κοινωνικό χαρακτήρα που είναι ήδη λανθάνων, αν και τον αναδεικνύει σε μια φετιχοποιημένη μορφή, ως μια «κοινωνική σχέση μεταξύ των πραγμάτων» (Elson 1979, 146-147).

Εφόσον η αφηρημένη και η κοινωνική εργασία δεν συνιστούν τύπους εργασίας που μπορούν να παρατεθούν δίπλα σε άλλους τύπους εργασίας, αλλά αντίθετα συνιστούν πτυχές της εργασίας που λαμβάνουν ειδική κοινωνική μορφή αναλόγως την κοινωνία, πρέπει να προσπαθήσουμε να βρούμε εάν η αφηρημένη και η κοινωνική εργασία εμφανίζονται στον καπιταλισμό και με άλλη μορφή πέραν αυτής που διαπιστώνουμε στην σφαίρα της ανταλλαγής.

Ο Ναπολέονι παρατήρησε πως ο όρος «αφηρημένη εργασία» στο *Κεφάλαιο* και στα *Grundrisse* είναι αμφίσημος: Αναφέρεται και σε κάτι που είναι αποτέλεσμα της ανταλλαγής (όπως επιμένει ο Χάινριχ) και στο έτερον του κεφαλαίου, το οποίο κινεί τη διαδικασία παραγωγής (σχεδόν όπως επιμένει ο Μόζλι). Ας δούμε ένα σχετικό σημείο από τα *Grundrisse*.

Στις διάφορες μορφές όπου η εργασία σχετίζεται προς τους παραγωγικούς της όρους σαν δική της ιδιοκτησία, εκεί η αναπαραγωγή του εργάτη δεν γίνεται καθόλου με απλή εργασία· γιατί η σχέση ιδιοκτησίας του δεν είναι το αποτέλεσμα αλλά η προϋπόθεση της εργασίας του. [...] Μια κατάσταση όπου ανταλλάσσεται απλή εργασία με εργασία – είτε με τη μορφή της άμεσης ζωτικότητας, είτε με τη μορφή του προϊόντος – προϋποθέτει την απόσπαση της εργασίας από την αρχική της συνύφανση με τους αντικειμενικούς της όρους· πράγμα που την κάνει από τη μια μεριά να εμφανίζεται σαν απλή εργασία, ενώ από την άλλη μεριά το προϊόν της αποκτά, σαν αντικειμενοποιημένη εργασία, μιαν ολότελα αυτοτελή απέναντί της ύπαρξη σαν αξία. Η ανταλλαγή εργασίας με εργασία [...] βασίζεται στην ακτημοσύνη του εργάτη (Marx, Grundrisse 1973, 515)⁴.

Η θέση του Μαρξ είναι σαφής. Προκειμένου να είναι δυνατό η κοινωνία να χαρακτηρίζεται από τη γενικευμένη ανταλλαγή εμπορευμάτων, δηλαδή από την ανταλλαγή αντικειμενοποιημένης αφηρημένης εργασίας, είναι ουσιώδες να έχει αποσπαστεί η εργασία από τις αντικειμενικές της συνθήκες. Μόνο τότε αντικρύζει το κεφάλαιο την εργασία ως το έτερό του, εφόσον εκείνο κατέχει και ελέγχει τις αντικειμενικές συνθήκες της ίδιας της εργασίας η οποία έχει πλέον σχέση εξωτερική και αδιάφορη ως προς αυτές τις συνθήκες, είναι εργασία γενικά. Όπως εύστοχα παρατηρεί ο Ναπολεόνι:

Η εργασία, στην πραγματικότητα, αντιτίθεται στο κεφάλαιο. Με άλλα λόγια, μια ιστορική διαδικασία έχει λάβει χώρα έτσι ώστε «ο εργάτης ανακαλύπτει ήδη ότι οι αντικειμενικές συνθήκες είναι ξεχωριστές από αυτόν, ως κεφάλαιο, και ο καπιταλιστής βρίσκει εργασία χωρίς ιδιοκτησία, ως αποξενωμένη εργασία». Εφόσον μπορούμε να πούμε ότι οι αντικειμενικές

⁴ Παραπέμπω εδώ στην αγγλική μετάφραση των Grundrisse διότι η αντίστοιχη ελληνική, που κατά τ' άλλα χρησιμοποιώ, στο συγκεκριμένο σημείο έχει ένα σημαντικό λάθος που αλλοιώνει το νόημα. Εκεί που στο αγγλικό διαβάζουμε τη φράση «exchange of mere labour with labour» και «it appears as mere labour», στο ελληνικό κείμενο η μετάφραση λέει «ανταλλαγή απλά και μόνο εργασίας με εργασία» και «εμφανίζεται σαν εργασία απλά και μόνο» (Μαρξ 1990, 389). Αυτό όμως δεν μας επιτρέπει να δούμε ότι στο εν λόγω σημείο ο Μαρξ μιλά για την απλή εργασία, την εργασία ως τέτοια, δηλαδή την αφηρημένη εργασία.

συνθήκες της εργασίας είναι ουσιώδεις για την πλήρη πραγμάτωση της ίδιας της εργασίας, όταν ο εργάτης είναι χωρισμένος από αυτές, τότε η εργασία του χωρίζεται από αυτόν. Και είναι μέσα και εξαιτίας αυτού του διαχωρισμού που η εργασία είναι αφηρημένη (Napoleoni, Smith, Ricardo, Marx 1973, 106).

Τι σημαίνει, όμως, η απόσπαση της εργασίας από τις αντικειμενικές της συνθήκες; Ή, μπορούμε επίσης να ρωτήσουμε, τι εργασία είναι εκείνη η οποία μπορεί και συναντάται χωρίς τους αντικειμενικούς της όρους, μια εργασία *εκτός εργασιακής διαδικασίας, δίχως καθορισμένα αντικείμενα, μέσα και σκοπό*; Είναι η εργασία που έχει μείνει, ούτως ειπείν, μετέωρη ως *σκέτη ικανότητα για εργασία*. Όπως έχουμε δει, στο *Κεφάλαιο* στο κεφάλαιο για το Εμπόρευμα, ο Μαρξ πολύ συνοπτικά προσδιόρισε την εργασιακή δύναμη, από τη σκοπιά της συνολικής εργασιακής δύναμης που διαθέτει η κοινωνία, ως αδιάφορη προς κάθε επιμέρους εργασία και ως εκ τούτου, αφηρημένη. Όπως επαναλαμβάνει στην *Εισαγωγή του 1857*:

Η αδιαφορία απέναντι στην καθορισμένη εργασία αντιστοιχεί σε μια κοινωνική μορφή όπου τα άτομα περνούν με ευκολία από τη μια εργασία στην άλλη και όπου το καθορισμένο είδος της εργασίας τους είναι τυχαίο, άρα αδιάφορο. Η εργασία έχει γίνει εδώ –όχι μόνο σαν κατηγορία, αλλά στην πραγματικότητα– μέσο για την παραγωγή του πλούτου γενικά, και έχει πάψει να είναι σαν προσδιορισμός συνυφασμένη με τα άτομα σε μια ιδιαιτερότητα (Μαρξ 1989, 69).

και αλλού στο χειρόγραφο των Grundrisse:

Η εργασία δεν είναι μόνο η αξία χρήσης που βρίσκεται απέναντι στο κεφάλαιο, είναι η αξία χρήσης του ίδιου του κεφαλαίου. Καθώς αποτελεί το μη-είναι των αξιών σαν αντικειμενοποιημένων, η εργασία αποτελεί το είναι τους σαν μη-αντικειμενοποιημένων, το ιδεατό τους είναι· τη δυνατότητα των αξιών και, σαν δραστηριότητα, την αξιοδημιουργία. Απέναντι στο κεφάλαιο η εργασία είναι η απλά αφηρημένη μορφή, η απλή δυνατότητα της αξιοδημιουργικής δραστηριότητας, δυνατότητα που υπάρχει μόνο σαν ικανότητα, σαν δυναμικό στη σωματική υπόσταση του εργάτη. Μόλις όμως η

επαφή με το κεφάλαιο την μετατρέψει σε πραγματική δραστηριότητα – μόνη της δεν μπορεί να φτάσει ως εκεί, γιατί της λείπει το αντικείμενο – γίνεται πραγματική αξιοδημιουργική, παραγωγική δραστηριότητα (Μαρξ 1990, 219).

Όπως για έναν άνθρωπο ένα, λχ, κρεβάτι αποτελεί αξία χρήσης, διότι καταναλώνοντάς του, δηλαδή χρησιμοποιώντας το, μπορεί να ικανοποιήσει μία καθορισμένη του ανάγκη – πράγμα που είναι και σκοπός του – για παράδειγμα να ξεκουραστεί· έτσι και για το κεφάλαιο, η εργασία ως τέτοια, η αφηρημένη εργασία, αποτελεί την μοναδική αξία χρήσης γι' αυτό, διότι καταναλώνοντάς την παραγωγικά την αντικειμενοποιεί σε ένα εμπόρευμα το οποία πουλώντας εν συνεχεία στην αγορά θα ικανοποιήσει την ανάγκη του κεφαλαίου για μεγέθυνσή του. Ένα σημείο που πρέπει να προσέξουμε εδώ είναι ότι, όπως έδειξα στην προηγούμενη υποενότητα και αντίθετα από αυτό που υποστηρίζει ο Μόζλι, η αντικειμενοποίηση της αφηρημένης εργασίας ως αξία του εμπορεύματος ολοκληρώνεται, αποκτά πρακτική ισχύ και αλήθεια με την πραγμάτωση της ανταλλαγής των εμπορευμάτων και όχι απλώς με την παραγωγή τους. Όπως και να 'χει, πραγματικός στόχος της παραγωγικής διαδικασίας αναδεικνύεται η παραγωγή υπεραξίας (Murray, «Marx's 'Truly Social' Labour Theory of Value: Part II, How Is Labour that Is Under the Sway of Capital Actually Abstract?» 2000, 101-102), δηλαδή πλεονάζοντος χρήματος που προσauξάνει το προκαταβληθέν κεφάλαιο. Επομένως, το πώς το επιμέρους κεφάλαιο θα επιτύχει την αξιοποίησή του, την παραγωγή γενικού πλούτου, του είναι αδιάφορο. Είναι καθαρά εξωτερικό ζήτημα, τόσο για το κεφάλαιο όσο και για την εργασία που το αντικρύζει, το ποια συγκεκριμένη μορφή θα λάβει η ενεργοποίηση της εργασιακής δυνατότητας, η οποία ως τέτοια χρησιμεύει στο κεφάλαιο καθαρά για την παραγωγή αξίας, όχι αξιών χρήσης. Ως εκ τούτου, παρ' όλο που μάλλον δεν μπορεί να θεωρηθεί κυρίαρχη εντός της παραγωγικής διαδικασίας, υπό την έννοια ότι εκεί είναι πάντοτε αναγκασμένη να λάβει συγκεκριμένη μορφή και να παραγάγει συγκεκριμένες αξίες χρήσης, εν τούτοις η αφηρημένη πτυχή της εργασίας είναι ενεργή εντός της σφαίρας της παραγωγής. Έχει πρακτική αλήθεια και ισχύ ως *αφηρημένη*, εφόσον είναι εργασία που τίθεται σε κίνηση από το κεφάλαιο το οποίο αδιαφορεί για οτιδήποτε άλλο πέρα από τη εργασία ως τέτοια και την αντικειμενοποίησή της σε αξία. Η εργασία συναντά το κεφάλαιο ως αυτό-που-δεν-είναι-κεφάλαιο κατά την αγοραπωλησία εργασιακής δύναμης, το οποίο έχει κρατήσει για τον εαυτό του τη δύναμη να της δώσει

οποιονδήποτε καθορισμένο χαρακτήρα φανεί στο ίδιο χρήσιμο ούτως ώστε να καταφέρει να παραγάγει πλεονάζον χρήμα, να αναπαραγάγει και να επαυξήσει τον εαυτό του.

Το τελευταίο σημείο που πρέπει ακόμη να τονιστεί σχετικά με την εργασία όπως αυτή αντικρύζει το κεφάλαιο είναι ότι η εργασία σαν η αξία χρήσης που αντικρύζει το χρήμα που έχει τεθεί σαν κεφάλαιο δεν είναι η μια ή η άλλη εργασία, αλλά εργασία απλά και μόνο, αφηρημένη εργασία· απόλυτα αδιάφορη απέναντι στον ιδιαίτερό της καθορισμό, ικανή όμως για κάθε καθορισμό. Σαν ιδιαίτερη η εργασία πρέπει φυσικά να ανταποκρίνεται στην ιδιαίτερη ουσία από την οποία αποτελείται ένα συγκεκριμένο κεφάλαιο· αφού όμως το κεφάλαιο σαν τέτοιο είναι αδιάφορο απέναντι σε κάθε ιδιαιτερότητα της υλικής του υπόστασης – και υπάρχει τόσο σαν η ολότητα αυτής της υπόστασης όσο και σαν αφαίρεση από όλες τις ιδιαιτερότητές της, έτσι και η εργασία που βρίσκεται απέναντί του έχει καθαυτή υποκειμενικά την ίδια ολότητα και αφαίρεση. [...] Δηλαδή: η εργασία είναι βέβαια σε κάθε ξεχωριστή περίπτωση μια καθορισμένη εργασία· αλλά το κεφάλαιο μπορεί να αντιπαρατεθεί σε κάθε καθορισμένη εργασία· στο κεφάλαιο αντιπαρατίθεται, δυνάμει, η ολότητα όλων των εργασιών, και είναι ζήτημα τύχης ποια από αυτές το αντικρύζει στη δοσμένη στιγμή. Από την άλλη μεριά, ο εργάτης είναι ο ίδιος απόλυτα αδιάφορος απέναντι στον καθορισμένο χαρακτήρα της εργασίας του· η εργασία του δεν έχει σαν τέτοια ενδιαφέρον γι' αυτόν παρά μόνο στο βαθμό που είναι εργασία γενικά και αποτελεί, σαν τέτοια, αξία χρήσης για το κεφάλαιο. (Μαρξ 1990, 218).

Η θέση επαναλαμβάνεται. Η εργασία καθίσταται αφηρημένη καθόσον συναντά το κεφάλαιο, το οποίο ως τέτοιο, ήτοι ως αξία που αξιοποιεί τον εαυτό της (Μαρξ 2020, 167), είναι το ίδιο αδιάφορο κατ' αρχάς προς τις δικές του διαφοροποιήσεις· είναι μια αφαίρεση με πρακτική ισχύ, εφόσον μπορεί να επενδυθεί σε οποιαδήποτε παραγωγική διαδικασία, παραμένοντας κεφάλαιο τόσο κατά την έναρξη (αρχικό κεφάλαιο) όσο και με το πέρας της παραγωγικής διαδικασίας και την τελική πώληση του προϊόντος (κέρδος, προσ αυξημένο κεφάλαιο). Ο Ναπολέονι θα παρατηρήσει: «η θέση [ενν. του Μαρξ] είναι ότι ο αφηρημένος χαρακτήρας της εργασίας αντιστοιχεί στον αφηρημένο χαρακτήρα του κεφαλαίου. Η εργασία είναι αφηρημένη στο βαθμό

που είναι μισθωτή εργασία» (Napoleoni 1973, 105). Κατά την άποψή μου δεν είναι ακριβώς σωστό αυτό που λέει ο Ναπολεόνι, αν και δεν πέφτει πολύ μακριά. Σύμφωνα με τα όσα υποστήριξα παραπάνω, θα ήταν ορθότερο να πούμε ότι *η εργασιακή δύναμη ως τέτοια είναι αφηρημένη εργασία*, υπό την έννοια ότι αποτελεί το υπόλοιπο που μένει από τη ζωντανή εργασία όταν της αφαιρέσουμε τους αντικειμενικούς της όρους. Οι όροι αυτοί είναι ακριβώς αυτό που χρειάζεται προκειμένου να δοθούν ιδιαίτεροι καθορισμοί στην εργασία· αυτό την διαφοροποιεί ή τη σχετίζει με άλλες εργασίες. Τους ορους αυτούς οι αφηρημένη εργασιακή δύναμη τους λαμβάνει σχετιζόμενη με το κεφάλαιο, δηλαδή όταν ενεργοποιείται ως μισθωτή εργασία. Αυτό που θα έπρεπε, μάλλον, να πει ο Ναπολεόνι είναι ότι *ως μισθωτή εργασία η εργασία είναι κοινωνική, παρά το ότι ως μισθωτή είναι επίσης ιδιωτική*. Στη συνέχεια θα αναπτύξω περισσότερο αυτή τη θέση, αφού δούμε μερικά ακόμη καίρια αποσπάσματα των *Grundrisse*.

Η εργασία, λοιπόν, προσδιορίζεται *πριν την ανταλλαγή των προϊόντων της* αλλά και *πριν την παραγωγή* ως αφηρημένη, διότι μόνο υπαγόμενη στο κεφάλαιο ως την αντικειμενικότητά της που έχει ανεξαρτητοποιηθεί από την ίδια, μπορεί να λάβει προσδιορισμένο περιεχόμενο, αντικειμενικότητα. Το κεφάλαιο συναντά *την αφηρημένη εργασία αντικειμενοποιημένη ως πράγμα προς πώληση*, ως το εμπόρευμα εργασιακή δύναμη που δεν διακρίνεται από το ικανό-για-εργασία-σώμα του προσώπου που την πουλά. Εδώ η σωματικότητα του ιδιαίτερου αυτού εμπορευματοκατόχου μετρά, φυσικά, απλώς και μόνο ως ικανότητα για εργασία – τουλάχιστον στο πλαίσιο της συνάντησής του με το κεφάλαιο. Ο προσδιορισμός αυτός είναι αποτέλεσμα της ιστορικής διαδικασίας που απογυμνώνει τον εργάτη από τα μέσα παραγωγής, τους αντικειμενικούς και καθορισμένους όρους της εργασίας του, οι οποίοι περνούν πλέον υπό τον έλεγχο του κεφαλαιοκράτη. Η εργασιακή δύναμη είναι η παθητική όψη αυτού του πρωταρχικού χωρισμού, εφόσον ακριβώς ως καθαρή *δυνατότητα* για εργασία λόγω στέρησης, δεν έχει – αρκετά ειρωνικά θα έλεγα – από μόνη της τη *δύναμη να τεθεί σε κίνηση*. Ο χωρισμός από την άλλη δημιουργεί το κεφάλαιο που συνίσταται στους αντικειμενικούς όρους της εργασίας, αλλά και σε αντικειμενοποιημένη εργασία ως αξία. Έτσι, το κεφάλαιο είναι η ενεργητική όψη του χωρισμού εφόσον ελέγχει τον υλικό πλούτο και διαθέτει χρήμα το οποίο μπορεί να ανταλλάσσει σύμφωνα με τις ανάγκες του για εργασιακή δύναμη. Το κεφάλαιο και η εργασία χρειάζονται εξίσου το ένα το άλλο για να πραγματοποιθούν, όμως το κεφάλαιο κυριαρχεί επί της εργασίας ενώ η εργασία κυριαρχείται από το κεφάλαιο.

Μία εύλογη ένσταση που μπορεί να αρθρωθεί εναντίον της έννοιας της εργασιακής δύναμης ως στερημένης κάθε ειδικού περιεχομένου είναι ότι την εργασιακή δύναμη τη συναντάμε πάντοτε ως έναν ορισμένο αριθμό και συνδυασμό δεξιοτήτων. Έτσι, αναλόγως των σχετικών δεξιοτήτων που συγκεντρώνονται στο ίδιο πρόσωπο, λέμε ότι κάποιος μπορεί να εργαστεί ως χτίστης, ένα άλλος ως γιατρός, ένα τρίτος ως καθηγητής μαθηματικών κλπ. Ακόμη και αν το ίδιο άτομο έχει πλήθος δεξιοτήτων και έτσι δύναται να εργαστεί σε ένα πλήθος επαγγελλμάτων και πάλι το πλήθος αυτό δεν είναι άπειρο αλλά αριθμητικά προσδιορισμένο και αντιστοιχεί σε συγκεκριμένες δεξιότητες. Θεωρώ όμως ότι πρέπει να προσέξουμε το εξής. Ο Μαρξ έχει πρωτίστως προσδιορίσει την εργασιακή δύναμη όχι ως την κατοχή της τάδε ή δείνα δεξιότητας, αλλά ως την ανθρώπινη δραστηριότητα που συνιστά εργασία από την οποία όμως έχουν αποσπαστεί όλα εκείνα που την χαρακτηρίζουν ακριβώς ως δραστηριότητα, ως κίνηση. Έχοντας, λοιπόν, αφαιρέσει τα μέσα, τον σκοπό, τον τρόπο, το αντικείμενο, κλπ, της εργασίας, το μόνο που μένει από την δραστηριότητα είναι η δυνατότητα για αυτήν. Η δυνατότητα για εργασία είναι μέρος της δραστηριότητας της εργασίας με την ίδια έννοια που όταν κάποιος ζωγραφίζει αμέσως ξέρουμε ότι έχει και τη δυνατότητα να ζωγραφίζει. Τι συμβαίνει, όμως, στην περίπτωση που πάρουμε αυτό το υποτιθέμενο πρόσωπο που μέχρι πρότινος ζωγράφιζε και του στερήσουμε τα μέσα να ζωγραφίζει; Αν του στερήσουμε το πινέλο, τα χρώματα, τον καμβά και κάθε άλλο μέσο με το οποίο μπορεί κανείς να ζωγραφίσει (χαρτί, μολύβι, κάρβουνο, οποιαδήποτε επιφάνεια κλπ), σίγουρα δεν του έχουμε στερήσει την δεξιότητα ή τεχνογνωσία του πώς να ζωγραφίζει. Μπορούμε όμως να συνεχίζουμε να υποστηρίζουμε ότι αυτός ο άνθρωπος *μπορεί* ακόμη να ζωγραφίζει; Ότι *έχει τη δύναμη* να ζωγραφίζει ενώ δεν έχει κανέναν τρόπο να δράσει πραγματικά επί ενός αντικειμένου μ' εκείνο τον συγκεκριμένο τρόπο που ονομάζουμε ζωγραφική; Υπό μία έννοια το μόνο που του έχει απομείνει είναι μια απροσδιόριστη δυνατότητα δράσης εν γένει, εφόσον συνεχίζει να έχει τον έλεγχο του σώματός του.

Νομίζω, λοιπόν, ότι για να καταλάβουμε αυτό που υποστηρίζει ο Μαρξ πρέπει να διακρίνουμε τις δεξιότητες (ή αλλιώς, την τεχνογνωσία) από την εργασιακή δύναμη, ως εκείνο που υπολείπεται του χωρισμού της εργασίας από τους αντικειμενικούς της όρους. Για τον δουλοπάροικο, ο οποίος έχει τη χρησιμότητα των μέσων παραγωγής (έστω εν μέρει), η εργασιακή του δύναμη είναι προσδιορισμένη ως δυνατότητα για γεωργία, ή υλοτομία κλπ, όχι απλώς επειδή έχει την απαιτούμενη γνώση, αλλά επειδή όντας ακόμη προσδεμένος στους αντικειμενικούς όρους της

εργασίας του έχει εν τοις πράγμασι τη δύναμη να δράσει με αυτούς τους συγκεκριμένους τρόπους επί της φύσης. Αντίθετα, για τον μισθωτό εργάτη η εργασιακή δύναμη αποκτά ειδικούς προσδιορισμούς όταν εισέρχεται στην παραγωγική διαδικασία, όπου συναντά τους ειδικά καθορισμένους αντικειμενικούς της όρους και ενεργοποιείται ως εργασία. Επομένως, είναι συγκεκριμένη εργασιακή δύναμη μόνο όντας σε κίνηση, ενεργοποιημένη. Κατά τα άλλα ταυτίζεται απλώς με την ικανότητα του σώματός του για δραστηριότητα, η οποία λαμβάνει τον ειδικό προσδιορισμό να είναι *δυνατότητα για εργασία* εφόσον έχει απέναντί της το κεφάλαιο, το οποίο ενδιαφέρεται για την ύπαρξη του φορέα της ακριβώς μόνο ως εργάτη.

Ο αποχωρισμός της ιδιοκτησίας από την εργασία εμφανίζεται σαν αναγκαίος νόμος αυτής της ανταλλαγής ανάμεσα σε κεφάλαιο και εργασία. *Η εργασία σαν το μη-κεφάλαιο τεθειμένο σαν τέτοιο, είναι: 1) Μη-αντικειμενοποιημένη εργασία, νοημένη αρνητικά (η ίδια ακόμη αντικειμενική· το ίδιο το μη-αντικειμενικό με αντικειμενική μορφή). Σαν τέτοια είναι μη-πρώτη-ύλη, μη-εργαλείο-δουλειάς, μη-ακαθάριστο-προϊόν: είναι η εργασία που έχει χωριστεί απ' όλα τα μέσα και αντικείμενα εργασίας, η εργασία που έχει χωριστεί απ' όλη της την αντικειμενικότητα. Είναι η ζωντανή εργασία που υπάρχει σαν αφαίρεση απ' αυτά τα συνθετικά στοιχεία της υλικής της πραγματικότητας (άρα σαν μη-αξία)· η ολοκληρωτική αυτή απογύμνωση, η καθαρά υποκειμενική, γυμνωμένη από κάθε αντικειμενικότητα, ύπαρξη της εργασίας. Η εργασία σαν η απόλυτη ένδεια: η ένδεια όχι σαν έλλειψη, αλλά σαν απόλυτος αποκλεισμός του υλικού πλούτου. Ή και σαν η υπαρκτή μη-αξία και άρα καθαρά αντικειμενική αξία χρήσης, που υπάρχει χωρίς διαμεσολάβηση, η αντικειμενικότητα αυτή δεν μπορεί να είναι παρά μια αντικειμενικότητα που δεν χωρίζεται από το πρόσωπο: δεν μπορεί παρά να είναι μια αντικειμενικότητα που ταυτίζεται με την άμεση σωματική ύπαρξη του προσώπου. 2) Μη-αντικειμενοποιημένη εργασία, μη-αξία, νοημένη θετικά, δηλαδή αρνητικότητα που αναφέρεται στον εαυτό της· είναι μη-αντικειμενοποιημένη, άρα μη-αντικειμενική, δηλαδή υποκειμενική ύπαρξη της ίδια της εργασίας. Η εργασία όχι σαν αντικείμενο, αλλά σαν δραστηριότητα: όχι σαν αξία η ίδια, αλλά σαν η ζωντανή πηγή της αξίας. Αποτελεί τον γενικό πλούτο – απέναντι στο κεφάλαιο, μέσα στο οποίο*

υπάρχει αντικειμενικά, σαν πραγματικότητα – σαν γενική δυνατότητα πλούτου που επαληθεύεται σαν τέτοια στη δράση (Μαρξ 1990, 217).

Άρα, η μισθωτή εργασία είναι έκφραση αυτής ακριβώς της ιστορικά και κοινωνικά προσδιορισμένης σχέσης ανάμεσα στο κεφάλαιο και την αφηρημένη εργασία. Επομένως, η εργασία εισέρχεται στην παραγωγή ήδη με *κοινωνικά καθορισμένο χαρακτήρα*. Μάλιστα, δεν έχουμε κανέναν λόγο να θεωρήσουμε ότι αυτός ο προσδιορισμός χάνεται εντός της σφαίρας της παραγωγής. Αν μη τι άλλο, ο ίδιος ο ειδικά καπιταλιστικός χαρακτήρας της παραγωγής επισφραγίζει τον ειδικά κοινωνικό χαρακτήρα της εργασίας στον καπιταλισμό, οποίος συνίσταται στο να υπάρχει – η εργασία – κατ' αφαίρεση των ιδιαίτερων καθορισμών της, ως το σκέτο σώμα του καθέκαστου εργάτη. Όπως παρατηρεί ο Μαρξ: «[...] το να είναι φορέας της εργασίας σαν τέτοιας – δηλαδή της εργασίας σαν *αξίας χρήσης* για το κεφάλαιο – αποτελεί τον οικονομικό του χαρακτήρα· είναι *εργάτης*, σε αντίθεση προς τον κεφαλαιοκράτη» (Μαρξ 1990, 218). Το κεφάλαιο αποδίδει αναγκαστικά στην αφηρημένη εργασία που αγοράζει ως εργασιακή δύναμη, συγκεκριμένους αντικειμενικούς όρους όταν την ενεργοποιεί κατά την παραγωγική διαδικασία. Δεν τους προσδίδει όμως απλώς με το να την υπαγάγει υπό την ιδιοκτησία του, δίπλα στα μέσα παραγωγής που επίσης του ανήκουν. Η μισθωτή εργασία συνίσταται άλλωστε στον ιδιωτικό έλεγχο της εργασιακής διαδικασίας από το επιμέρους κεφάλαιο. Όταν έχουν τελεστεί οι αγορές παραγωγικών μέσων και εργασιακής δύναμης, το κεφάλαιο συνεχίζει, εντός της παραγωγής, να αντιμετωπίζει την εργασία ως πρακτικά αφηρημένη· δηλαδή ως οι προσδιορισμοί της να μην της ανήκουν, να είναι αδιάφοροι ως προς την ουσία της, εφόσον είναι εκείνο που ελέγχει και ορίζει τον τρόπο, τα μέσα, το χρόνο και το σκοπούμενο αποτέλεσμα της εργασιακής διαδικασίας. Η αφηρημένη εργασία φαίνεται να διαλύεται στην ιδιωτικοποιημένη συγκεκριμένη εργασία και να μπαίνει σε λανθάνουσα, θα λέγαμε, κατάσταση. Αυτό όμως συμβαίνει με τον εργάτη να χάνει τώρα την κυριότητα ακόμη και της εργασιακής του δύναμης, την οποία το κεφάλαιο φέρνει σε επαφή κατά το δοκούν με οποιοδήποτε αντικειμενικό όρο το εξυπηρετεί.

Μέσα στην ίδια την επαφή τους λοιπόν η σχέση της εργασίας με τους αντικειμενικούς της όρους παραμένει εξωτερική. Διότι, παρά το ότι είναι υποχρεωμένο να παραγάγει κοινωνικές αξίες χρήσης, αντικείμενα που ικανοποιούν κοινωνικά καθορισμένες ανάγκες, το κεφάλαιο είναι αδιάφορο ως προς το

περιεχόμενο των αναγκών αυτών. Το κεφάλαιο που, ως η ενεργητική όψη του χωρισμού, είναι ταυτόχρονα ο όρος δυνατότητας της συνάντησης της εργασίας με τους αντικειμενικούς της όρους, είναι πλήρως αδιάφορο για τους ιδιαίτερους καθορισμούς της (αν θα είναι πχ ραπτική ή μεταλλουργία) καθώς ο δικός του, εσωτερικός και αναγκαίος σκοπός είναι μόνο η παραγωγή υπεραξίας.

Ταυτόχρονα, η παραγωγική διαδικασία τίθεται σε κίνηση

μέσω επιμέρους κεφαλαίων, καθένα από τα οποία είναι διακριτό και αντίθετο μεταξύ τους και σε αμοιβαίο ανταγωνισμό. Παραμένει αλήθεια ότι «η εργασία γίνεται γενική εργασία μόνο μέσω της ανταλλαγής». Κάθε κεφάλαιο, αν και συγκεντρώνει μια ομάδα συγκεκριμένων τύπων εργασίας κάτω από αυτό, δεν μετατρέπει έτσι τη συγκεκριμένη εργασία σε γενική ή κοινωνική εργασία. Για να πραγματοποιηθεί αυτή η αλλαγή, είναι απαραίτητη η διαμεσολάβηση της ανταλλαγής του προϊόντος που αυτό το κεφάλαιο έχει δημιουργήσει μέσω της συγκέντρωσης των διαφόρων τύπων εργασίας (Napoleoni 1973, 110).

Όπως είδαμε όμως, κάθε εργασία, σε οποιοδήποτε κεφάλαιο και αν είναι υπαγμένη, αποτελεί την αξία χρήσης του κεφαλαίου ως τέτοιου για την παραγωγή χρήματος. Επομένως, ως μισθωτή εργασία κάθε εργασία είναι το ίδιο αξιογενετική με κάθε άλλη στα μάτια του κεφαλαίου. Άρα, όλες οι εργασίες κατά την παραγωγή είναι ήδη προσδιορισμένες ως γενικές, ανήκουν στο συνολική αφηρημένη εργασία που τίθεται σε κίνηση από το συνολικό κεφάλαιο μιας κοινωνίας, παρόλο που λειτουργούν ως ανεξαρτητοποιημένα κομμάτια αυτού του συνόλου. Στην παραγωγή, λοιπόν, η εργασία είναι μεν ιδιωτική, ταυτόχρονα όμως είναι λανθάνουσα κοινωνική.

Ως εκ τούτου, κάθε εργασιακή δύναμη, κάθε μισθωτή εργασία είναι εξ αρχής προσδιορισμένη ως όμοια με όλες τις άλλες, ως ένα αδιάφορο κομμάτι της συνολικής εργασίας της κοινωνίας που έχει στη διάθεσή του το κεφάλαιο ως τέτοιο για την παραγωγή υπεραξίας. Ο λανθάνων κοινωνικός χαρακτήρας της εργασίας είναι ότι η ιδιωτική εργασία στον καπιταλισμό υπάρχει μόνο ως μισθωτή εργασία, δηλαδή η ιδιωτική εργασία στον καπιταλισμό υφίσταται μόνο με τον εργάτη κοινωνικά αποσπασμένο από τις αντικειμενικές συνθήκες της εργασίας του, είναι μόνο κάτοχος του ιδιόμορφου εμπορεύματος εργασιακή δύναμη, ως κάτι που του ανήκει ατομικά,

ιδιωτικά – είναι η σωματική του ύπαρξη. Αυτό όμως ισχύει για κάθε εργάτη, για κάθε συνάντηση του κεφαλαίου με την εργασία γενικά. Ακόμη, μπορεί η εργασιακή δύναμη να ταυτίζεται με τη σωματικότητα του εργάτη, όμως αυτή η σωματικότητα δεν αποτελεί πλέον ιδιαιτερότητα εφόσον είναι προσδιορισμένη απλά και μόνο ως γενική δυνατότητα για εργασία.

Όπως λέει και ο Μαρξ, μπορεί το σύνολο των ατομικών ιδιωτικών εργασιών να συνιστά την συνολική κοινωνική εργασία, όμως: «οι ατομικές εργασίες δρουν στην πράξη σαν μέλη της συνολικής εργασίας της κοινωνίας μόνο μέσω των σχέσεων που η ανταλλαγή φέρνει τα προϊόντα της εργασίας μεταξύ τους και μέσω αυτών των προϊόντων τούς ίδιους τους παραγωγούς» (Μαρξ 2020, 86). Υποστηρίζω ότι όντως η εργασία κατά την παραγωγική διαδικασία δεν είναι προσδιορισμένη ως *κοινωνική*, αλλά ότι αυτό συνιστά, εντούτοις, μια μορφή κοινωνικού προσδιορισμού. Μόνο έτσι, άλλωστε, μπορεί να βγάλει νόημα η θέση του Μαρξ ότι τα άτομα πάντοτε «παράγουν μέσα σε κοινωνία – άρα, η *κοινωνικά καθορισμένη παραγωγή* των ατόμων αποτελεί φυσικά την αφετηρία» (Μαρξ 1989, 53, η έμφαση δική μου) και επομένως ότι «*κάθε παραγωγή είναι ιδιοποίηση της φύσης από το άτομο μέσα σε μια καθορισμένη κοινωνική μορφή και διαμέσου αυτής*» (Μαρξ 1989, 56, η έμφαση δική μου).

Συγκεκριμένα, υποστηρίζω ότι ο *ιδιάζων κοινωνικός προσδιορισμός* της εργασίας στον καπιταλισμό είναι να είναι *ακοινωνικά κοινωνική* κατά την παραγωγή, εφόσον επαφίεται στα επιμέρους και αντιτιθέμενα, αυτόνομα κεφάλαια η ενεργοποίηση της εργασιακής δύναμης. Με τον όρο αυτό θέλω εδώ να περιγράψω το γεγονός ότι το άτομο και η εργασία του όντως παρουσιάζεται μέσα στην παραγωγή ως πλήρως ανεξάρτητο και απροσδιόριστο από κοινωνικές σχέσεις. Αλλά ταυτόχρονα αυτή είναι ακριβώς η *σχέση του με την συνολική κοινωνική εργασία*: είναι επομένως σχέση κοινωνική. Έτσι, φαίνεται ως να είναι αφενός ένας ελεύθερος και αποκομμένος ατομικός παραγωγός (κεφαλαιοκράτης), αφετέρου μία ελεύθερη και αυτοτελής εργασιακή δύναμη (εργάτης) η οποία πράγματι ως τέτοια, δηλαδή ως ατομική, μισθώνεται από τα επιμέρους κεφάλαια⁵. Κανείς από τους δύο δεν είναι αναγκασμένος από κοινωνικές νόρμες ή νόμους να βρίσκεται σε αυτή τη συγκεκριμένη σχέση. Το ποια εργασιακή δύναμη θα κινητοποιηθεί από ποιο κεφάλαιο και με ποιον τρόπο είναι καθαρά ενδεχομενικό και στο χέρι ελεύθερων

⁵ Δεν ενεργοποιείται βέβαια ως ατομική και αποκομμένη. Όπως λέει ο Μαρξ, η *συνεργασία* είναι «η βασική μορφή του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής» (Μαρξ 2020, 351).

ατόμων, όχι κάτι κοινωνικά υπαγορευμένο (Μαρξ 2020, 739). Όμως, αυτή εξατομίκευση είναι ήδη κοινωνικός προσδιορισμός, αποτέλεσμα ορισμένων ιστορικο-κοινωνικών σχέσεων και εξελίξεων. Συγκεκριμένα είναι το αποτέλεσμα της διάλυσης των προγενέστερων κοινοτικών δεσμών και της συνακόλουθης στέρησης, με τη νέα κοινωνική συγκρότηση, της εργαζόμενης μάζας από τα μέσα παραγωγής. Πρόκειται για την κοινωνική διαδικασία της λεγόμενης πρωταρχικής συσσώρευσης κατά την οποία ο κεφαλαιοκράτης καθίσταται κύριος των αντικειμενικών όρων της παραγωγής, ενώ ο εργάτης αποστερείται όλων αυτών και μένει, *ως ένα υπόλοιπο, ιδιοκτήτης μόνο του ατομικού του σώματος* το οποίο μετρά, όπως είδαμε, ως αντικειμενοποιημένη εργασιακή δύναμη. Αυτό φυσικά σημαίνει ότι είναι αδιάφορο το ποια θα είναι η συνάντηση, όμως ταυτόχρονα η αναγκαία, κοινωνικά καθορισμένη να γίνει *κάποια, οποιαδήποτε* συνάντηση κεφαλαίου και εργασιακής δύναμης.

Από την άλλη, ούτε και στην ανταλλαγή έχουμε την άμεση εμφάνιση του κοινωνικού χαρακτήρα της εργασίας. Αντίθετα, τα εμπορεύματα είναι αυτά που παρουσιάζονται ως εάν να διακατέχονται από μία δική τους, έμφυτη κοινωνικότητα. Δεν είναι ακριβές, δηλαδή, να λέμε ότι τα άτομα έρχονται σε κοινωνική επαφή στην ανταλλαγή. Ακόμη και εκεί η κοινωνικότητα εκδηλώνεται μεν αλλά στρεβλά, όχι ως σχέση ανθρώπων, αλλά ως κοινωνική σχέση πραγμάτων που υφίσταται ανεξάρτητα των ανθρώπων. Τα πράγματα, ήτοι τα εμπορεύματα, έρχονται σε επαφή λόγω της αξίας τους που, ως κοινή τους ουσία, τα σχετίζει μεταξύ τους και εκφράζεται ως η εκ φύσεως κοινωνική τους ιδιότητα. Οι άνθρωποι έρχονται και στην ανταλλαγή ως πλήρως ανεξάρτητοι εμπορευματοκάτοχοι και ατομικοί αναζητητές αξιών χρήσης οι οποίοι *συνδέονται κοινωνικά χάρη στην κοινωνικότητα των εμπορευμάτων τους*. Άλλωστε, ο Μαρξ στην υποενότητα για τον φетиχισμό του εμπορεύματος το εκφράζει ρητά:

*Το μυστηριώδες της εμπορευματικής μορφής συνίσταται λοιπόν απλούστατα στο ότι αντανakλάει στους ανθρώπους τα κοινωνικά χαρακτηριστικά της δουλιάς τους σαν υλικά χαρακτηριστικά των προϊόντων της εργασίας, σαν φυσικές κοινωνικές ιδιότητες αυτών των πραγμάτων, και γι' αυτό η κοινωνική σχέση των παραγωγών με τη συνολική εργασία φαίνεται σ' αυτούς σαν μια κοινωνική σχέση αντικειμένων που υπάρχει έξω απ' αυτούς. Μ' αυτό το *quid pro quo* τα προϊόντα της εργασίας γίνονται εμπορεύματα, αισθητά υπεραισθητά ή κοινωνικά πράγματα (Μαρξ 2020, 86).*

και σύμφωνα με το απόσπασμα που είδαμε αμέσως πιο πριν:

[...] οι ατομικές εργασίες δρουν στην πράξη σαν μέλη της συνολικής εργασίας της κοινωνίας μόνο μέσω των σχέσεων που η ανταλλαγή φέρνει τα προϊόντα της εργασίας μεταξύ τους και μέσω αυτών των προϊόντων τούς ίδιους τους παραγωγούς (Μαρξ 2020, 86)

Ποια είναι τα «κοινωνικά χαρακτηριστικά της δουλιάς τους»; Πρώτον, οι εργασίες που παράγουν εμπορεύματα είναι ενεργοποιήσεις της εργασιακής δύναμης η οποία ως τέτοια χαρακτηρίζεται από την απόλυτη στέρηση κάθε καθορισμένου αντικειμενικού της όρου-περιεχομένου, με μόνο υπολειπόμενο περιεχόμενο τη σωματική ατομικότητα του εργάτη-ιδιοκτήτη της, ως αδιαφοροποίητη όμως από κάθε άλλη τέτοια σωματικότητα (πρώτη μορφή αφηρημένης εργασίας). Δεύτερον, οι ενεργοποιήσεις αυτές τελούν υπό το πρόσταγμα των διαφόρων επιμέρους κεφαλαίων που τις κινητοποιούν ως ιδιωτική τους υπόθεση. Τρίτον, για το κεφάλαιο ως τέτοιο – το οποίο είναι ικανό για οποιαδήποτε, και επομένως αδιάφορο ως προς και αφηρημένο από καθεμιά διαφοροποίησή του – είναι αδιάφορος ο ειδικός καθορισμός που το ίδιο προσδίδει στην εργασιακή δύναμη, εφόσον το μόνο που το αφορά εσωτερικά και αναγκαία είναι η παραγωγή υπεραξίας και επομένως η εργασία ως δυνατότητα για εργασία γενικά, ως μέσον του γενικού πλούτου, ή αλλιώς ως αξιοπαραγωγική εργασία (δεύτερη μορφή αφηρημένης εργασίας). Με την αντικειμενοποίηση, λοιπόν, της εργασίας ως αξία κατά την ανταλλαγή των εμπορευμάτων – επομένως με την πραγμάτωσή της ως αξίας χρήσης του κεφαλαίου για την παραγωγή γενικού πλούτου – κάνουν την εμφάνισή τους έστω στρεβλά, φετιχιστικά οι κοινωνικοί προσδιορισμοί της εργασίας (τρίτη μορφή της αφηρημένης εργασίας)· μπορεί, επομένως, να αποτελέσει η ανταλλακτική-αξιακή σχέση των εμπορευμάτων το εναρκτήριο σημείο της αποκρυπτογράφησης της ιδιαίτερης κοινωνικότητας της κεφαλαιοκρατικής εργασίας. Αυτό δεν σημαίνει, όπως δείξαμε, ότι υφίσταται μόνο εκεί, αλλά ότι στην παραγωγή είναι τελείως αφανής *ως κοινωνικότητα*, δηλαδή, εμφανίζεται *ως ακοινωνικότητα*, ακριβώς επειδή είναι μισθωτή εργασία· και ως τέτοια είναι ήδη αφηρημένη και κοινωνική.

Συμπέρασμα: «που δημιουργείται η αξία;»

Ξεκινήσαμε λοιπόν από το ερώτημα «που δημιουργείται ή αξία;». Προκειμένου να βρούμε την απάντηση περάσαμε από τις αντικρουόμενες θέσεις των Χάινριχ και Μόζλι: για τον πρώτο η αξία δημιουργείται στην ανταλλαγή γιατί μόνο εκεί υπάρχει η αφηρημένη εργασία, για τον δεύτερο η αξία είναι αποτέλεσμα της παραγωγής όπου και δαπανάται η αφηρημένη εργασία. Από την σύγκριση των δύο προέκυψε ότι η ερμηνεία του Χάινριχ υπερτερεί διότι έχει πιο σαφή αντίληψη και εξήγηση της αφηρημένης εργασίας, την οποία κατανοεί ως το αποτέλεσμα της εξίσωσης δι' ανταλλαγής των συγκεκριμένων εργασιών· εφόσον εξισώνονται τότε μετατρέπονται σε κάτι ποιοτικά αδιαφοροποίητο το οποίο πλέον δεν είναι, προφανώς, κάποια συγκεκριμένη εργασία, αλλά μια εργασία αφηρημένη. Η έννοια αφηρημένης εργασίας του Χάινριχ είναι ιστορικά προσδιορισμένη στο βαθμό που ανταλλαγή εργασιών έχουμε μόνο στον καπιταλισμό. Αυτό όμως αφήνει εκτός της ιδιαιτερότητας της καπιταλιστικής μορφής εργασίας την σφαίρα της παραγωγής, πράγμα που είναι προβληματικό και ελλιπές. Από την άλλη, αν και ο Μόζλι υπερασπίζεται την αφηρημένη εργασία ως δρώσα στην παραγωγή, αποτυγχάνει να την περιγράψει ως πράγματι προσιδιάζουσα στην καπιταλιστική παραγωγή, εφόσον την ταυτίζει με την φυσιολογική ομοιότητα των εργασιών, για την οποία μας λέει μεν ότι λαμβάνει ιδιαίτερους κοινωνικούς προσδιορισμούς στην κεφαλαιοκρατία, όμως δεν δείχνει ούτε ποιοι είναι αυτοί, ούτε πως τους λαμβάνει. Επομένως, δεν μπορεί να διαφοροποιήσει την πρακτικώς ισχύουσα αφηρημένη εργασία στον καπιταλισμό, από την αφηρημένη εργασία ως νοητική αφαίρεση που αφορά κάθε εργασία σε κάθε ιστορική εποχή.

Προσπάθησα να δείξω ότι η λύση και των δύο προβλημάτων περιλαμβάνει τον εντοπισμό δύο διαφορετικών μορφών αντικειμενοποίησης της αφηρημένης εργασίας που της δίνουν κοινωνικά πρακτική ισχύ και μάλιστα η μία προϋποθέτει την άλλη. Αυτές είναι οι εξής. Σε ένα πρώτο (λογικό) στάδιο η εργασία αντικειμενοποιείται ως αφηρημένη υπό τη μορφή του εμπορεύματος «εργασιακή δύναμη». Είναι η αντικειμενοποίηση του χωρισμού των αντικειμενικών όρων της εργασίας από την ίδια την εργασία. Ως εργασία δίχως μέσα, αντικείμενο, σκοπό και διαδικασία, είναι απλή δυνατότητα για εργασία γενικά και ως εκ τούτου αφηρημένη εργασία. Είναι αντικειμενοποίηση διότι ως τέτοια δεν είναι τίποτε άλλο από το δυναμικό, όπως λέει

ο Μαρξ, που ενυπάρχει στο ατομικό σώμα του κατόχου της – του ακτήμονα εργάτη. Πωλείται λοιπόν ως σώμα ικανό για εργασία, άρα ως πράγμα. Στη συνέχεια εισέρχεται, προσδιορισμένη ήδη ως αφηρημένη, στην παραγωγή, όπου αναγκαία προσδιορίζεται επίσης με τη μία ή την άλλη ιδιαίτερη μορφή, αλλά εξίσου αναγκαία η σχέση της με τα καθορισμένα της περιεχόμενα παραμένει εξωτερική, διότι δεν απορρέουν από την ίδια, αλλά της επιβάλλονται έξωθεν από το κεφάλαιο. Αν και σε λανθάνουσα μορφή (εφόσον επιτελεί μια συγκεκριμένη εργασιακή διαδικασία υπό το πρόσταγμα ενός ιδιωτικού κεφαλαίου) η εργασία συνεχίζει να είναι, τρόπον τινά, αφηρημένη και ταυτόχρονα κοινωνικά προσδιορισμένη ακριβώς ως μισθωτή εργασία, η οποία έχει τον κοινωνικό χαρακτήρα να είναι ιδιωτική, μη κοινωνική.

Με το πέρας της παραγωγής τα προϊόντα της εργασίας μεταφέρονται στη σφαίρα της ανταλλαγής. Εδώ τελείται ξανά η αφαίρεση των συγκεκριμένων, ποιοτικών χαρακτηριστικών των εργασιών. Αυτή τη φορά όμως έμμεσα, όχι επειδή το κεφάλαιο συναντά την εργασία την ίδια, αλλά επειδή συναντά τα προϊόντα της. Καθώς η ανταλλαγή των εμπορευμάτων με χρήμα τα εξομοιώνει όλα μεταξύ τους, ταυτόχρονα επικυρώνει την ομοιότητα των εργασιών που τα παρήγαγαν και αντικειμενοποιεί την όμοια, αφηρημένη εργασία ως την αξία τους. Αυτή καθρεφτίζεται τώρα στο γενικό ισοδύναμο ως κάτι πλήρως ανεξάρτητο εκείνης της πτυχής των εμπορευμάτων που τα συνιστά ως αξίες χρήσης, ως ποιότητες. Η δημιουργία της αξίας ολοκληρώνεται κατά την ανταλλαγή, γιατί μόνο τότε η αφηρημένη εργασία *αντικειμενοποιείται ως αξία των εμπορευμάτων*, όμως η διαδικασία αυτή έχει διατρέξει όλη τη διαδρομή που περνά από την αγοραπωλησία εργασιακής δύναμης, στην εργασιακή διαδικασία (που είναι ταυτόχρονα διαδικασία αξιοποίησης) και πραγματώνεται με την ανταλλαγή των εμπορευμάτων.

Το ερώτημα, επομένως, σχετικά με το που δημιουργείται η αξία είναι ένα ερώτημα παραπλανητικό, που έχει προϋποθέσει την εξωτερική σχέση των διάφορων φάσεων που διατρέχει η κεφαλαιοκρατικά καθορισμένη εργασία. Όπως είδαμε, η εργασία ως υπαγμένη στο κεφαλαίο, είναι σε κάθε σημείο της πορείας της *πρακτικά καθορισμένη ως αφηρημένη* – κατά την ανταλλαγή εργασιακής δύναμης με χρήμα, κατά την αξιοπαραγωγική διαδικασία υπό το πρόσταγμα του κεφαλαίου, κατά την ανταλλαγή των εμπορευμάτων με χρήμα. Έτσι, η αξία δεν δημιουργείται αποκλειστικά στην παραγωγή ή την ανταλλαγή, αλλά πολύ περισσότερο δημιουργείται ως αποτέλεσμα της στενής σχέσης των δύο αυτών σφαιρών. Η σχέση αυτή δεν είναι άλλη από τον κύκλο αξιοποίησης του κεφαλαίου (X-E-X') ο οποίος

επικυρώνει και καθορίζει διαρκώς την εργασία ως αφηρημένη, σκοπεύοντας στην τελική αντικειμενοποίησή της σε αξία.

Βιβλιογραφία

- Arthur, Chris. «Dialectic of the Value-Form.» Στο *Value: The Representation of Labour in Capitalism*, επιμ.: Diane Elson, 67-91. London: CSE Books, 1979.
- Elson, Diane. «The Value Theory of Labour.» Στο *Value: The Representation of Labour in Capitalism*, επιμ.: Diane Elson, 115-180. London: CSE Books, 1979.
- Harvey, David. *A Companion to Marx's Capital*. London - New York: Verso, 2018.
- Heinrich, Michael. *How to Read Marx's Capital*. New York: Monthly Review Press, 2021.
- Marx, Karl. *Grundrisse*. New York - Toronto: Random House, 1973.
- Moseley, Fred. *Marx's Theory of Value in Chapter 1 in Capital*. Palgrave Macmillan, 2023.
- Murray, Patrick. «Marx's 'Truly Social' Labour Theory of Value: Part I, Abstract Labour in Marxian Value Theory.» *Historical Materialism*, Summer 2000: 27-65.
- . «Marx's 'Truly Social' Labour Theory of Value: Part II, How Is Labour that Is Under the Sway of Capital Actually Abstract?» *Historical Materialism*, Winter 2000: 99-136.
- . *Marx's Theory of Scientific Knowledge*. Atlantic Highlands, NJ: Humanities Press International, Inc., 1988.
- Napoleoni, Claudio. *Smith Ricardo Marx*. New York: Halsted Press, 1973.
- Rubin, Isaak Illich. *Essays on Marx's Theory of Value*. Montreal - New York: Black Rose Books, 2017.
- Μαρξ, Καρλ. *Βασικές Γραμμές της Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας*. Τόμ. Α'. Αθήνα: Στοχαστής, 1989.
- . *Βασικές Γραμμές της Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας*. Τόμ. Β'. Αθήνα: Στοχαστής, 1990.
- . *Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας*. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή, 2020.
- . *Το Κεφάλαιο*. Τόμ. Πρώτος. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή, 2020.
- Μηλιός, Γιάννης, Δημούλης, Δημήτρης, Οικονομάκης, Γιώργος. *Η Θεωρία του Μαρξ για τον Καπιταλισμό*. Αθήνα: Νήσος, 2005.
- Σουήζυ, Πωλ. *Η Θεωρία της Καπιταλιστικής Ανάπτυξης*. Αθήνα: Gutenberg, 1964.